

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI**

**MANİSA HAMAMLARI
(MERKEZ)**

**HAZIRLAYAN
Ahmet ŞEN**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ DANIŞMANI
Yrd. Doç. Dr. Zekeriya ŞİMŞİR**

KONYA-2015

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ahmet ŞEN		
	Numarası	148110011024		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	SANAT TARİHİ/ SANAT TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	MANİSA HAMAMLARI (MERKEZ)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası
Ahmet ŞEN

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ahmet ŞEN
	Numarası	148110011024
	Ana Bilim / Bilim Dalı	SANAT TARİHİ/SANAT TARİHİ
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Zekeriya Şimşir
	Tezin Adı	MANİSA HAMAMLARI (MERKEZ)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Manisa Hamamları başlıklı bu çalışma 22/4/2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof.Dr.	Ahmet GAYCI	
2	Doç. Dr.	Osman KUNDURACI	
3	Yrd. Doç. Dr. (Dan)	Zekeriya Şimşir	

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ahmet ŞEN		
	Numarası	148110011024		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	SANAT TARİHİ ABD		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Zekeriya ŞİMŞİR		
	Tezin Adı	MANİSA HAMAMLARI (MERKEZ)		

Hamam kültürünün bugün halen yaşandığı Manisa, Hamam mimarisi bakımından Türk Hamamları içinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Halkın hamam kültürünü bu çağda hala yaşatıyor olması, hamamların kalıcılığını artıracak sosyal bir olgudur.

Çalışmamızda, bazıları çeşitli araştırmalara konu olan, büyük bir kısmı ise henüz bilinmezliğini koruyan Manisa Hamamları ele alınacak; söz konusu hamamlar, mimari ve yapı elemanları, süsleme, ısıtma tertibatı gibi yönleriyle tanıtılacak ve bu bağlamda elde edilecek bilgiler ışığında Manisa Hamamlarının Türk Hamam mimarisi içindeki yeri belirlenmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmada, devrin çeşitli yazılı kaynaklarının da yardımıyla gerek mevcut, gerekse ortadan kalkmış Manisa Hamamlarının tespit edilmesi ve tam ve sağlıklı bir analize tabi tutulması hedeflenmiştir.

Manisa ili merkezinde yer alan Türk Dönemi hamamlarının plan, fonksiyon, tasarım gibi özelliklerinin ortaya konularak, Türk Hamam Mimarisi içindeki yerinin karşılaştırmalı olarak ayrıntılı bir biçimde incelenmesi diğer önemli bir husustur. Manisa ili merkezindeki hamamlar incelenirken dönem olarak üst sınır, Osmanlı'nın yıkılış devri alt sınır ise Beylikler devri olmuştur.

Günümüze tamamı ya da bir kısmı sağlam olarak 10 hamam ulaşmıştır. Bununla birlikte, kaynaklarda geçen 3 hamamın adı tespit edilmiştir. Yapılar, adı, yeri ve tanımı, tarihlendirilmesi, geçirdiği onarımlar, bugünkü durumu, dış görünümü, plan ve süslemesi, malzeme ve duvar tekniği, karşılaştırma ve değerlendirilmesi, bibliyografyası olarak incelenmiştir.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Ahmet ŞEN		
	Student Number	148110011024		
	Department	SANAT TARİHİ ABD		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Yrd. Doç. Dr. Zekeriya ŞİMŞİR		
Title of the Thesis/Dissertation	BATHS OF MANİSA (CENTER)			

Manisa, which bathroom culture this days still lives, very important role in terms of bath architecture among Turkish bathrooms. The continuity of the bathroom culture by the common people is a social phenomenon increasing the permance of the bathrooms.

In our research, Manisa Bathrooms, some of which become a subject to researches and most of are still kepping their mystery, will be studied. Such mentioned bathrooms or remains will be deseried in terms of their specialities as architectural and building elements, city or their position on the field, the relation between topography, organization of the site, decorative elements, installation of water and heating apparatus and within the light of the information gathered by this way, the status of Manisa bathrooms among Turkish bathroom architecture will be tried to find out.

In this research, by the help of the period's different written sources, it is arimed to prave both available and disappeared Manisa bathrooms and to make a complete and healthy analysis. It is another important methot to bring up the Turkish period bathrooms located in the centre of Manisa, the top border is the collapse of Otoman Empire and Seignioryes period. In historical meaning, the lowest border is not restricted.

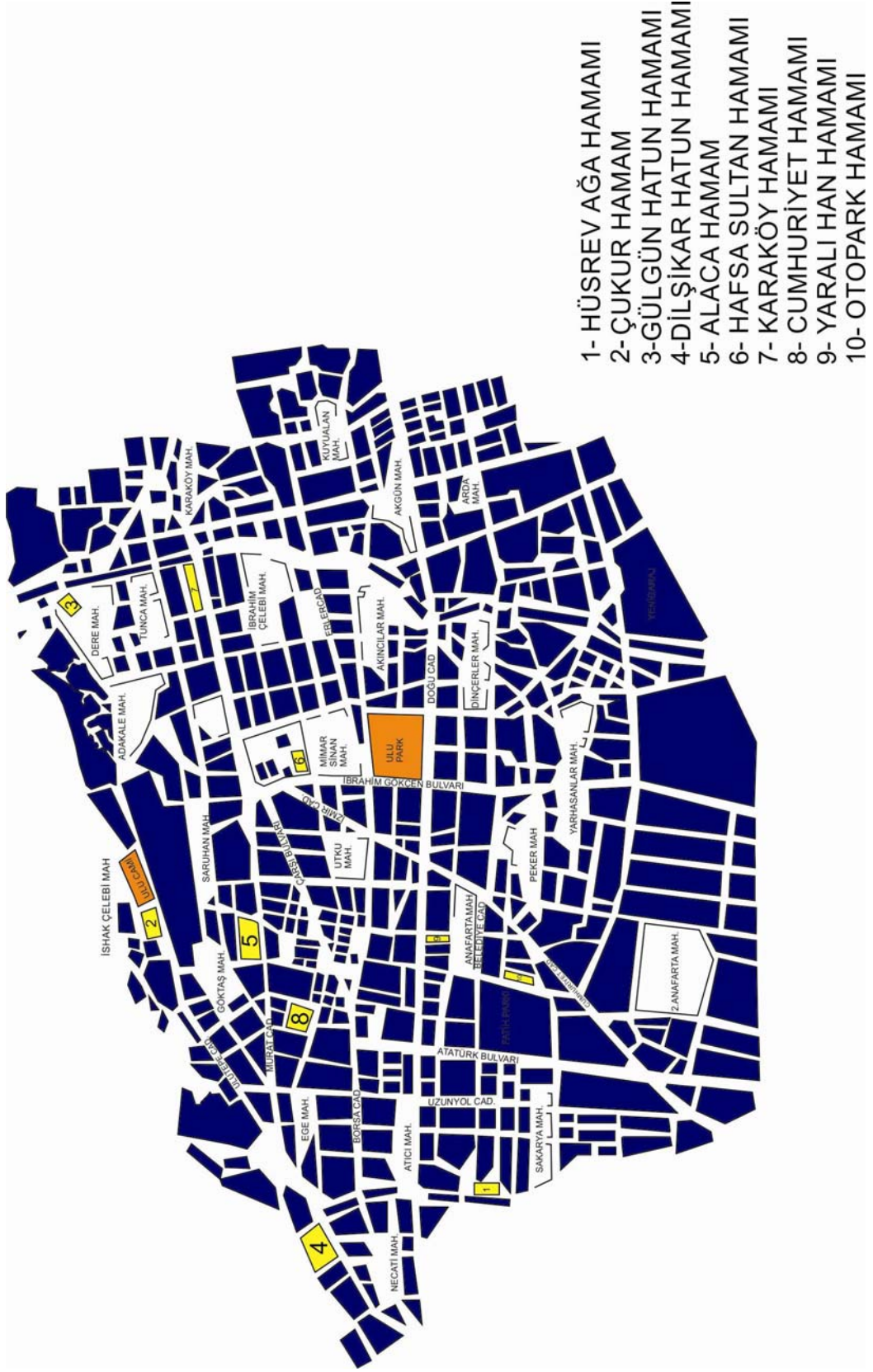
There are 10 bathrooms which are completely healty or party healthy that are able to stand till today. In addition to this, the names of 3 bathrooms which are mentioned in the sources are praved. The building are examined in are basic titles whichare their names, locations and descriptions, finndinf the titles which are their namers, locations and descriptions that they have, their position of today their external sight, plans and decorations, materiah, and tecniques of the walls, comparison and avolution and bibliography.

ÖNSÖZ

Türk kültürünün en önemli mimari yapılarından biri olan hamamlar, gerek mimari gerekse süsleme kompozisyonları bakımından Sanat Tarihi çalışmalarında önemli bir yer teşkil eder. Türk milletinin çağlar boyu temizliğe verdiği önem Türk Hamam mimarisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hamamlar mimari kuruluşları, ısıtma sistemleri ile dikkate değer yapılardan olmuştur. Anadolu Selçuklu ve Beylikler Döneminde de hamamlar yapılmış fakat çok azı bugüne ulaşmıştır. Günümüze özellikle Osmanlı Dönemi hamamları çok sayıda ve sağlam olarak gelebilmiştir. Bir Ege kenti olan Manisa, hamam kültürünün halen yaşatılan bölgelerden biri olması bakımından dikkat çekmektedir. Manisa'da bu gün halen Osmanlı Dönemi ve Beylikler Devri hamamlarının örneklerini sağlam olarak görebilmek mümkündür. Çalışmamızdaki amaç; kaynaklarda geçen ve hali hazırda var olan tarihi Manisa Hamamlarını plan şemaları ve süsleme unsurlarıyla birlikte değerlendirip, Türk Hamam mimarisi içindeki yerinin belirlemesidir.

Araştırmalarım esnasında yardımlarını esirgemeyen danışmanım Sayın Yrd. Doç. Dr. Zekeriya ŞİMŞİR'e, maddi ve manevi yardımını hiç eksik etmeyen aileme, bölüm hocalarıma sonsuz teşekkürler.

Ahmet Şen

Manisa Haritası (Manisa İl Özel İdaresi'nden İşlenerek)

Bilimsel Etik Sayfası	1
Tez Kabul Formu	11
Özet	111
Abstrach	1V
Önsöz	V
Manisa Haritası	VI
İçindekiler	VI1
I- GİRİŞ	1
A- Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
B- Konu ile İlgili Kaynaklar	2
C- Araştırmada İzlenen Yöntem	3
D- Manisa'nın Kısa Tarihi	5
II- HAMAMLAR HAKKINDA GENEL BİLGİLER	8
A- Tarihsel Süreç İçerisinde Hamamlar	8
B- Türk Hamamlarının Genel Özellikleri	12
C- Türk Hamamlarında Mekan Dağılımı ve İşlevleri	13
III- KATALOG	18
A- Tamamı veya Bir Kısmı Ayakta Olan Hamamlar	19
1- Hüsrev Ağa Hamamı	19
2- Çukur (İshak Çelebi) Hamamı	25
3- Gülgün Hatun (Dere) Hamamı	30
4- Dilşikar Hatun Hamamı	33
5- Hafsa Sultan Hamamı	39
6- Alaca (Hamza Bey) Hamamı	45
7- Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı	51
8- İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı	56
9- Saray (Yaralı Han) Hamamı	61
10- Saray (Otopark) Hamamı	65

B- Günümüze Ulaşamamış, Ancak Kaynaklarda Geçen Hamamlar	
1- Ali Bey Hamamı	68
2- Kasımpaşa (Çelebi) Hamamı	68
3- Serabat (Hüsniye Şah) Hamamı	68
IV- DEĞERLENDİRME	69
A- Manisa Hamamlarının Mimari Özellikleri	69
1-Mekan Dağılımı	70
a- Soyunmalık	70
b- Aralık	71
c- Ilıklık	71
d- Sıcaklık	71
e-Tıraşlık ve Tuvaletler	72
f- Su Deposu	73
2- İnşa Malzemesi ve Teknik	73
3- Örtü Elemanları	73
4- Giriş Açıklıkları	74
5- Kubbe Geçişleri	7
6- Kemer Biçimleri	75
7- Aydınlatma	75
B- Manisa Hamamlarının Süsleme Özellikleri	76
V- SONUÇ	77
BİBLİYOGRAFYA	78
EKLER	83
A- ÇİZİM LİSTESİ	83
B- FOTOĞRAF LİSTESİ	83
C- KISALTMALAR CETVELİ	90
D- ÖZGEÇMİŞ	91
E- ÇİZİMLER	92
F- FOTOĞRAFLAR	103

I- GİRİŞ

A- Araştırmanın Amacı ve Önemi

İnsanların temizlik ve yıkanmaya duyduğu gereksinim, suyun sosyal hayata etkisini doğrudan etkilemiştir. Dini ve sosyolojik gereksinimlerin de bu aşamada son derece etkili olduğu şüphe götürmeyen bir gerçekliktir. Mimarlık tarihi içinde önemli bir yer teşkil eden hamam mimarisi, birbirinden ayrı millet ve coğrafyalarda, değişik bir tipoloji ile farklı fonksiyonlar ortaya koymuştur. Batı toplumlarında eğlence ve sosyal ağırlıklı kullanılan bu yapılar, Müslüman Türk milletinde kültürel fonksiyonuna uygun bir kullanım alanı bulmuştur. Türklerde yıkanma ve temizlik her zaman öncelik teşkil ettiğinden hamamlara da bu manada bir anlam yüklenmiştir. Akan bir suyun gerekliliği de Türk Hamamlarını, diğer hamam türlerinden ayıran en önemli farklılıklardan biri yapmıştır. Roma medeniyetinde ise bu durumun tam manasıyla böyle olmadığı görülmektedir. Türkler, her ne kadar Roma ve Bizans hamam mimarisinden etkilenmiş olsa da Mimarlık Tarihi ve Sanat Tarihi içinde her alanda kendine has bir üslup, kültür ve gelenek ortaya koymuşlardır.

Türklerin, söz konusu alanda da Mimarlık Tarihine Türk hamamlarını dahil etmesi de çok zor olmamıştır. Türk Sanatı içinde önemli bir yere sahip olan hamamlar, mimari tasarımları ve fonksiyonları bakımından dikkate değer yapılarıdır. Nitekim Türk Hamamlarının Anadolu'dan birçok örneği yayınlanmıştır. Buna karşın Beylikler ve Osmanlı Dönemlerinde çok önemli bir konuma sahip olan Manisa hamamları tam manasıyla ortaya konulamamış ve yayınlanamamıştır. Yapılan çalışmalar kısa tanıtma yazılarıyla sınırlı kalmıştır. Çalışmamızda, bazıları çeşitli araştırmalara konu olan, bir kısmı ise henüz bilinmezliğini koruyan Manisa hamamları ele alınacaktır. Söz konusu hamamlar ya da kalıntılar, mimari ve yapı elemanları, kent ya da arazideki konumları, bina topografya ilişkisi, mekân organizasyonu, dekoratif unsurlar, su tesisatı ve ısıtma tertibatı gibi yönleriyle tanıtılacak ve bu bağlamda elde edilecek bilgiler ışığında Manisa hamamlarının Türk Hamam mimarisi içindeki yeri belirlenmeye çalışılacaktır. Bu çalışmada, devrin çeşitli yazılı kaynaklarının da yardımıyla gerek mevcut, gerekse ortadan kalkmış Manisa hamamlarının tespit edilmesi, tam ve sağlıklı bir analize tabi tutulması hedeflenmiştir. Ayrıca Manisa il merkezinde yer alan Türk Dönemi hamamları plan, fonksiyon, tasarım gibi özelliklerini ortaya koyarak, Türk hamam

mimarisi içindeki yerinin karşılaştırmalı olarak ayrıntılı bir biçimde incelenmesi diğer önemli bir husustur.

Bu çalışmamızda Beylikler devrinden başlayıp Osmanlının son dönemine kadar geçen süre içerisinde Manisa’da inşa edilen hamamlar incelenecektir. Çalışmanın geniş bir tarihsel süreci kapsamı sebebiyle araştırmalarımız Manisa il merkezindeki hamamlar ile sınırlı kalacaktır.

B- Konu ile İlgili Kaynaklar

Türk hamam mimarisi ile ilgili ilk yayınların yabancılar tarafından kaleme alındığını görüyoruz. Heinrich Glück’ün¹ İstanbul Hamamlarını anlatan çalışması ilk kapsamlı eserlerdendir. Karl Klinghardt’ın hamam mimarisi ve ağırlıklı olarak Osmanlı Dönemi hamamları hakkında bilgi veren “Türkische Baeder”² isimli kitabı ilk başvuru kaynaklarından birisi olması bakımından önemlidir. Kemal Aru tarafından yazılmış, ilk kapsamlı Türkçe yayınlardan biri olan “Türk Hamamları Etüdü”³, Klinghardt’ın “Türkische Baeder” isimli yayınının bir çevirisi niteliğindedir. A.Saim Ülken, İslam Ansiklopedisinin “Hamam” maddesinde⁴, hamamların menşei ve mimari özelliklerini içeren önemli bilgiler vermektedir. Türk Hamamlarını sıcaklıklarına göre bir tipolojiye sokan Semavi Eyice⁵, önemli bir boşluğu doldurmuştur. Kuşkusuz, hamam mimarisi alanında en kapsamlı çalışmayı Yılmaz Önge yapmıştır. Gerek XII. ve XIII. Yüzyıl hamamlarını konu alan kitabı, gerekse hamamları tek yapı ölçeğinde veya tesisat, yapı elemanları, aydınlatma gibi unsurlarıyla da değerlendirdiği çalışmaları en önemli yayınlardır⁶.

¹ H. Glück, **Die Bader Konstantinopels**, Wien, 1921.

² K. Klinghardt, **Türkische Baeder**, Stuttgart, 1927.

³ K. A. Aru, **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul, 1949.

⁴ A. S. Ülgen, “Hamam” Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul, 1950. s.175.

⁵ S. Eyice, “İznik’te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme”, **Tarih Dergisi**, Cilt: XI, Sayı: 15, İstanbul, 1960.

⁶ Y. Önge, **XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları**, Ankara, 1995; Y. Önge, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar”, **Mimarbaşı Koca Sinan Yasadığı Çağ ve Eserleri Ayrı Basım**, İstanbul, 1988s.403–428; Y. Önge, “Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma”, **Vakıflar Dergisi**, XIII, Ankara, 1978, s.121–135; Y.Önge, “Koca Sinan’ın Hamamlarında Görülen Bir Yenilik: Merkezi Kubbeli Örtü Sistemleri”, **II. Uluslar arası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarih Kongresi, 28 Nisan, 2 Mayıs 1986, Bildiriler**, Cilt: II, İstanbul, 1986, s.81–86; Y.Önge, “Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar”, **VI. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde, Mimar Sinan Donemi, Sempozyumu**, Ankara, 1989, s.235–252; Y. Önge, “Konya-Beyşehir’de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: VII, Ankara, 1968, s.139–144; Y. Önge, “Kayseri Huand (Mahperi Hatun) Külliyesi’nin Hamam ve Yeni Bulunan, Cini Tezyinatı”, **Önasya**, IV–47, 1969, s.11–12–17.

Manisa, hamam mimarisinin güzel örneklerini içinde barındıran bir şehirdir. Geçmişten günümüze Manisalılarının hayatında önemli bir rolü olan hamamlar araştırılmaya değer yapılardır. Hamamları incelerken karşılaştığımız en önemli sorunlardan biri de çoğu yapının kitabelerinin olmayışdır. Bu durum, bizi direkt olarak vakfiye kayıtlarına yönlendirmiştir. Bugün ayakta olan yapılardan tümünün vakfiye kayıtlarına ulaşılmıştır. Tarihlendirmeler yapılırken de vakfiye kayıtlarından faydalanılmıştır. Türk Hamamlarını konu alan birçok yayın yapılmışken Manisa hamamlarını konu alan kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır.

Prof. Dr. Hakkı Acun'un 1999'da kaleme alınan Manisa'da Türk Devri Yapıları kitabı, bu husustaki ilk çalışmadır. Bu eserde Manisa hamamları hakkında kısa bilgiler dışında hamamlarla ilgili ayrıntılı bir bilgi yoktur. Bu yayının ardından İ. Gökçen'in⁷ 1946'da yayımladığı Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar ve Ç. Uluçay'ın⁸ 1940'ta yayımladığı Saruhanoğulları ve Eserlerine dair Vesikalar "Manisa hamamlarının tarihsel süreçteki yerlerini saptamada öncü kaynaklarımız olmuştur. Bununla birlikte Hafsa Sultan Hamamı ile ilgili İ.H. Konyalı'nın⁹ "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri" adlı çalışmadan Sultan Hamamına dair önemli bilgilere ulaşılmıştır. İ. Bilgin'in¹⁰ ve yine İ.Gökçen; M.Ç. Uluçay'ın¹¹ yazmış oldukları eserlerde araştırmamıza kaynaklık etmiştir. Manisa hamamlarıyla ilgili başvurduğumuz diğer kaynaklar bibliyografya bölümünde ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

C- Araştırmada İzlenen Yöntem

Manisa Hamamlarını konu alan bu çalışma, beş ana başlıktan oluşmaktadır. Birinci bölüm olan giriş kısmı beş bölüme ayrılmıştır. Araştırmanın Amacı ve Önemi, Konu ile İlgili Kaynaklar, Araştırmada İzlenen Yöntem, Araştırmada Karşımıza Çıkan Sorunlar ile Manisa'nın Kısa Tarihçesi giriş kısmının alt başlıklarıdır. İkinci bölümde, Hamamlar Hakkında Genel Bilgi adı altında; Tarihsel Süreç İçerisinde Hamamlar, Türk Hamamların Genel Özellikleri ve Türk Hamamlarında Mekân Dağılımları ve İşlevleri

⁷ İ. Gökçen, **Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar**, C.I, İstanbul, 1946.

⁸ Ç. Uluçay, **Saruhanoğulları ve Eserlerine dair Vesikalar**, İstanbul, 1940.

⁹ İ. H. Konyalı, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri" **Vakıflar Dergisi**, VIII, (1969), s. 54–56.

¹⁰ İ. Bilgin, "Manisa Sarayı" **Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, I, Ankara 1995, s. 369–377.

¹¹ Ç. Uluçay, İ. Gökçen, **Manisa Tarihi**, İstanbul, 1939.

ile ilgili bilgiler verilmiştir. Çalışmanın katalog bölümü, bugün ayakta olan Manisa hamamları ile günümüze ulaşmayan hamamlar olarak ikiye ayrılmıştır.

Günümüze tamamı ya da bir kısmı sağlam olarak on hamam ulaşmıştır. Bunların dışında, kaynaklarda geçen üç hamam daha tespit edilmiştir. Hamamlar, adı, yeri ve tanımı, tarihlendirilmesi, geçirdiği onarımlar, bugünkü durumu, dış görünümü, plan şemaları, süslemesi, malzeme ve duvar tekniği, karşılaştırma ve değerlendirilmesi şeklinde incelenmiştir. Günümüze ulaşmayan hamamların söz edildiği yayın ya da vakfiye kayıtları belirtilerek sunulmuştur. Çalışmanın dördüncü bölümünü oluşturan değerlendirme kısmında ise, Mekân Dağılımları, İnşa Malzemesi ve Teknik, Örtü Elemanları, Giriş Açıklıkları, Kubbe Geçişleri, Kemer Biçimleri, Aydınlatma ve Süsleme olmak üzere Sekiz temel başlık üzerinde bir ayrıma gidilmiştir. Bu bölümlerde çalışmayı ayrıntılı kılacak biçimde alt başlıklara ayrılmıştır.

Bşinci bölüm olan sonuç bölümünde ise Manisa Hamamlarının Türk Hamam Mimarisi içindeki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Ekler kısmında ise fotoğraf ve çizim listeleri verilmiştir. Araştırmamız resim katalogu ve bibliyografya ile son bulmuştur.

Araştırmamızın en zorlu bölümünü oluşturan konular, halen kullanımda olan hamamların rölövelerinin alınıp fotoğraflarının çekilmesi, çifte hamamların ise kadınlar kısmına giremeyişimiz olmuştur. Bu anlamda çözünürlük oranı en üst düzeyde olan dijital makinelerden yararlanmış olmamıza karşın, bazı fotoğraflar, sıcak ve nemden ötürü istenilen sonucu vermemiştir. Alaca (Hamza Bey) Hamamı'nın, bir miras davasına konu olmasından ötürü, hamamın sahibi, kati surette, içeriden fotoğraf alınmasına izin vermemiştir. Basın mensubu arkadaşlarda ettiğimiz ricalar sonucunda erkekler kısmında çalışma imkânı bulabildik. Bir başka sıkıntı ise anahtarının kimde olduğu belli olmayan ve özel bir mülk olan Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı'nda karşımıza çıkmıştır. Bu hamamında kadınlar kısmına girilememiştir.

E- Manisa'nın Kısa Tarihi

Batı Anadolu'da Spil Dağı ile Gediz Nehri arasında 13.810 km²'lik bir alana sahip olan Manisa, günümüzde zirai, ticari ve sanayi bakımından gelişmiş bir kenttir. Kent Hitit, Frig, Lidya, Makedonya, Roma, Bizans, Beylikler ve Osmanlı uygarlıklarına ait izlere sahiptir.

Manisa yöresinde tarih öncesi dönem hakkında ilk Tunç Çağı'na (M.Ö.3000–2200) tarihlenen Yortan Mezar Kültürü önemli buluntular vermiştir¹². Hermos ve Kaikos ya da bugünkü adıyla Gediz ve Bakırçay vadilerinde M.Ö.3000 yıllarında yerli halk tarafından kurulmuş olan Tantalıs (Manisa) ve Thyateira (Akhisar) bölgede bilinen ilk yerleşimlerdir¹³.

İnanışa göre, Manisa'nın Yunanistan'daki Teselya Bölgesi'nden M.Ö. 15.yüzyılın ortalarında göç eden Magnetler tarafından mitolojik Tantalıs şehriyle aynı yörede kurulduğu tahmin edilmektedir¹⁴. Manisa'nın adı kentin kurucuları olan Magnetler'den gelmektedir. İlk çağlarda Magnesia ad Splyum adıyla anılan şehir sonradan değişerek Manisa haline gelmiştir¹⁵.

Manisa M.Ö. 1450–1200 yıllarında Hitit egemenliğine geçtiği, Kavimler Göçünü takiben Eoller tarafından iskân edildiği kabul edilir¹⁶. Hititlerin yerleşim yeri M.Ö. 12. yüzyılın başlarında Eolar ve Eoliyenler tarafından ele geçirilmiştir. Bu dönemde gerçekleşen kavimler göçüyle Yunanlılar Batı Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir¹⁷. Akpınar Kybele Kaya Anıtı, Ağlayan Kaya ve Yarıkkaya'daki Pelops'un Tahtı olarak adlandırılan taht benzeri kaya Hitit egemenliğinin arkeolojik örnekleri olarak kabul edilir¹⁸.

Kavimler göçünün ardından Friglerin (MÖ.12.-7.yy) bir dönem Manisa ve çevresinde hakim oldukları öngörülmektedir. MÖ. 7. yüzyılın başlarında Lidya hâkimiyetine giren kent, M.Ö.546- M.Ö. 334 yılları arasında Pers egemenliğini yaşamış, M.Ö. 334'de Makedonya Kralı Büyük İskender'in Perslere yönelik başlattığı

¹² G. Bean, **Eski Çağda Ege Bölgesi**, İstanbul, 1995, s32–42.

¹³ O. Akşit, **Manisa Tarihi**, İstanbul, 1983,s.28.

¹⁴ O. Akşit, **a.g.e.**, s.37.

¹⁵ Ç. Uluçay;İ. Gökçen, **Manisa Tarihine Genel Bir Bakış**, İstanbul, 1939, s.9-10.

¹⁶ O. Akşit, **a.g.e.**, s.36.

¹⁷ Ç. Uluçay;İ. Gökçen, **a.g.e.**, s.12-13.

¹⁸ M. Aydın, "Manisa", **Ezcacıbası Sanat Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul, 1997, s.1166.

seferlerinden sonra M.Ö. 282'de bölge Bergama Krallığı'nın egemenliğine girmiştir¹⁹. Bergama Kralı III. Attalos'un ölümünden sonra (M.Ö.133), vasiyeti üzerine Roma imparatorluğu'nun yönetimine devredilmiştir²⁰. M.S. 395 yılında Teodosius'un, imparatorluğu iki oğlu arasında pay etmesiyle Manisa ve çevresi Doğu Roma (Bizans) imparatorluğu'nun sınırları içinde kalmıştır. Hıristiyanlığın batıya doğru yayılmasında, Philadelphia, Sardeis ve Thyateira şehirlerinin önemli rolü olmuştur. Magnesia da Hıristiyanlık dinini ilk benimseyen şehirlerden olmuş ve zamanla önemli bir piskoposluk merkezi haline gelmiştir²¹. İstanbul'un 1204 yılında Latinler tarafından işgali nedeniyle Bizans İmparatoru İannes Ducas Vatatzes otuz yılı askın bir süre Manisa'da kalmış, böylelikle Manisa ekonomik, sosyal ve stratejik açıdan Batı Anadolu'nun en önemli şehirlerinden biri haline gelerek imparatorluk merkezi görevini üstlenmiştir. 1261 yılında İstanbul Latinlerden geri alınınca Manisa önemini yitirmiştir²².

Harezmi olan Saruhan Bey 1305'te Manisa şehrini kuşatmış ve kıyı ucunda faaliyetlerini arttırmıştır²³. Bunun üzerine Bizans İmparatoru II. Andronikos'un oğlu IX. Mihail ile mücadele etmiş, 1308 yılına kadar civar kasaba 1345'te Saruhan Beyin de vefatı üzerine beyliğin başına oğlu Fahreddin İlyas Bey geçmiştir²⁴. Daha sonra onun yerini oğlu Muzafferüddin İshak Bey almıştır²⁵. İshak Bey'in ölümünden sonra 1388'de oğullarından Hızırşah, ardından onun saltanatını kabul etmeyen Orhan Bey Saruhan beyliğinin başına geçmişlerdir²⁶.

Kosova Savaşı'ndan sonra Osmanlı Sultanı Yıldırım Beyazıt 1390'da Batı Anadolu'da Germiyan, Aydın ve Saruhan beylikleri üzerine yürümüş, 1390'da Manisa'yı alıp şehzade sancağı yapmış ve Karesi sancağı ile Saruhan Beyliğini oğlu Ertuğrul'a verilmiştir²⁷. Saruhanogulları Beyliği Osmanlıların Timurlularla yaptığı Ankara Savaşı'nda (1402) yenilmesi üzerine tekrar kurulmuştur. Timur Han, Saruhan Beyliğinin başına Orhan Beyi getirmiştir. Ancak Hızırşah kardeşini ortadan kaldırarak

¹⁹ E. Yavi, **Manisa**, Manisa, 1995, s47.

²⁰ O. Akşit, **a.g.e.**, s.97.

²¹ O. Akşit, **a.g.e.**, s. 133.

²² O. Akşit, **a.g.e.**, s. 18.

²³ O. Akşit, **a.g.e.**, s. 20.

²⁴ Ç. Uluçay;İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 31-32.

²⁵ Ç. Uluçay;İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 33-36

²⁶ Ç. Uluçay;İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 37.

²⁷ F. Emecen, **XVI. Asırda Manisa kazası**, Ankara, 1989, s. 126-127.

Saruhan Beyliğine tekrar hakim olmuştur²⁸. Çelebi Mehmet'in müttefiklerini yenerek Fetret Devri'nden galip çıkmasıyla Saruhanogulları toprakları yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçmiş ve 1410'da beylik yıkılmıştır²⁹. 1410'da yeniden Osmanlı topraklarına katılan Manisa'nın Osmanlı şehzadelerinin yetiştirildiği siyasi bir merkez olarak seçilmesi ile geleneksel ekonomisi canlanmış, imar faaliyetleri ve kültür sanat alanlarında atılımlar meydana gelmiştir³⁰. Şişman, Ali Bey ve Fatih Sultan Mehmet burada vali olarak görev yapmışlardır³¹. Ayrıca Fatih'in oğlu Mustafa ve Beyazıt'ın oğullarından Abdullah, Alemşah, Mahmut ve Sahinşah ile Kanuni'nin oğulları Sultan Mustafa, Sultan Mehmet ve Sarı Selim Manisa'da vali olarak görev yapan diğer şehzadelerdir. Sarı Selim'in oğlu Sultan Murat ile onun oğlu Sultan III. Mehmet Manisa'da görev yapan son şehzadeler olmuşlardır³². Manisa, Osmanlı başkentine en yakın ve dolayısıyla en önemli şehzade kenti olma özelliğini şehzadelerin vilayetlerde valilik yapması usulünün kaldırılması ile yitirmiştir³³.

18. yüzyılda Karaosmanogulları ailesi Aydın, Manisa ve İzmir çevresinde bir yüzyıl kadar hüküm sürmüş ve bölgeyi idareleri altında bulundurmışlardır³⁴. Manisa ve çevresi Kurtuluş Savaşı sırasında 1919'dan 1922'ye kadar Yunan işgali altında kalmıştır³⁵. 5 Eylül 1922'de Yunanlılar, Manisa'da büyük bir yangın çıkarmışlardır. Bu yangın sonrasında kentteki 13 cami, 2728 dükkan, 19 han, 3 fabrika, 5 çiftlik yanmıştır³. Cumhuriyetin ilanından sonra Manisa il yapılarak önceki dönemde "Saruhan" olan adı 1927'de Manisa olarak değiştirilmiştir³⁶.

²⁸ F. Emecen, **a.g.e.**, s. 130.

²⁹ Ç. Uluçay;İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 40.

³⁰ Ç. Uluçay;İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 44.

³¹ Ç. Uluçay;İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 45.

³² Ç. Uluçay;İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 47-49.

³³ Ç. Uluçay;İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 52.

³⁴ E. Yavi, **a.g.e.**, s. 67.

³⁵ N. Köklü, **Manisa İşgalden Kurtuluşu**, Ankara, 1976, s. 71.

³⁶ Anonim, "Manisa " **Temel Britannica**, C. 12, İstanbul, 1993, s. 45.

II- HAMAMLAR HAKKINDA GENEL BİLGİ

A- Tarihsel Süreç İçerisinde Hamamlar

Hamamlar, antik dünyadan günümüze kadar uzanan köklü bir tarihçeye sahiptir. İlk çağlardan itibaren insanlar gerek dini gayelerle gerekse başka sebepler amacıyla yıkanma ve temizleme fikrine sahipti. İnsanlar her ne kadar sudan korkarak uzak durmaya çalışsalar da sağlık gereği yıkanma ve ibadetten önce temizlik ile suya yaklaşmışlardır.

Hamam kelimesi Arapçada hamam: banyo, yıkanmalık³⁷, İbranicide Hamam: sıcak olmak³⁸ sözcüklerinden türemiş, Türkçede ise suni bir ısıtma sistemi ile ısıtılan ve çeşitli işlevsel bölümleri olan binalar için kullanılmaktadır. Bu yapı türünün ilk örnekleri hakkında kesin verilere dayanan bilgiler bulunmamakla birlikte, Mısırda Tel-al Amranah, ve Zencirli kazılarında bulunan saray ve ev kazılarında rastlanmıştır. Asurlular Devrine ait Kral Adadniraris harabelerinde bir hamam bulunduğu ve Seylan arasında, Pokuna denilen hamam harabelerinin varlığından söz edilmektedir³⁹.

İnsanoğlu milattan önceki dönemlerde de yıkanmak için durgun sulardan veya akan sulardan yararlanıyordu. Eski Mısırlılar için Nil ırmağında yıkanmak dinlerinin getirdiği bir gereklilikti. Hindistan'da insanların hem beden hem ruhlarını temizlemek için Ganj ırmağında yıkanmaları dinsel inançlarından kaynaklandığı söylenmektedir⁴⁰.

Yunan Hamamlarının ne şekilde olduğu hakkında yeterince bilgi bulunmamaktadır. Eski Yunan Hamamları hakkında bilgi edinilecek en iyi örnek Assos Hamamı harabeleridir⁴¹. Yunan Hamamları genellikle birer sağlık kurumu olarak kullanılmışlar, bu işlevi üstlenmişler ve bu özellikleriyle de Roma Hamamlarına model oluşturmuşlardır. Hamamın eğlence yeri olma özelliği de Yunanlılarla başlamıştır. Eski Yunan vazoları üzerinde insanların su dökünerek yıkandıklarını gösteren çok sayıda örnek vardır. Bu da Yunanlıların yıkanmaya önem verdiklerini ve sevdiklerini göstermektedir. Yunanlıların evlerinde de banyo tesisatlarının bulunduğunu ispat eden örnekler mevcuttur. MÖ. 4. yüzyılda Yunanistan'da oldukça gelişmiş bedeni terbiye ve tedavi müessesesi haline almış hamamlar vardır. İmparatorluk döneminden önce, Roma'da

³⁷ F. Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara, 1982, s. 385.

³⁸ A. S. Ülgen, "Hamam", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul, 1950, s. 174.

³⁹ K. A. Aru, **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul, 1949, s. 10.

⁴⁰ Anonim, "Hamam", **Ana Britannica**, Cilt:10, İstanbul, 1986-1988, s.330.

⁴¹ A. Aru, **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul, 1949, s.17.

halka ait hamamlar inşa edildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. MÖ. 1. yüzyılda Sergius Orata isimli mimarın buluşu olan döşeme altından ısıtma sisteminin (hypokaust) esas alındığı hamam mimarisini ve bu ısıtma tekniği üzerine kurgulanmış halk hamamlarını ilk olarak Roma döneminde görmekteyiz⁴².

Hamam mimarisi yapı olarak Yunanlılar tarafından oluşturulsa da gelişimi Roma uygarlığı ile başlamıştır. Romalılar ilk zamanlarda hamamlara büyük ilgi göstermemişler, sonradan Yunanlıları örnek alan yapılar inşa etmişlerdir.

Romalılar döneminden bilinen ilk hamam Pompei'deki Stabianer Hamamı'dır. O dönemden kalan ve günümüze gelebilen en büyük hamam Caracalla Hamamı M.S. 206–217 yıllarında yapılmış, 1600 kişi kapasiteli, 11 hektar alana yayılan, 220x114 metre boyutlarında, büyük bir komplekstir. Roma Hamamları Celletepidaria (sıcak havada oturma), Cellacaldaria (sıcak su banyosu) ve Cellafregidaria (soğuk su banyosu) mekânlarından oluşur. Büyük hamamlarda ise Apodyterium (soyunma ve giyinme odaları), Unctorium (keselenme odası) ve Laconicum (ter banyosu) bulunur⁴³. Roma Hamamlarının en önemli özelliği ısıtma sistemindeki gelişmedir. Döşeme altından ısıtma sistemini esas alan hamamlar ilk kez Romalılar tarafından uygulanmıştır. Bundan sonra Bizans ve Türk hamamlarının da ısıtma sistemleri bunun üzerine kurulmuştur. Bizanslılar Romalılardan devraldıkları hamam kültürünü geliştirememiş, Roma hamam mimarisini esas alan hamamlar yapmamışlardır. Ancak o dönemdeki hamamların toplumsal işlevlerini (eğlence, spor, yarışma) devam ettirmişlerdir. Bizans Hamamları, Türk Hamamlarının yapımına fikir oluşturmuştur. Ancak Türkler Bizans Hamam Mimarisini kendi kültürlerine göre uyarlamışlar, kendilerine özgü birçok mimari plan şeması ve hamam kültürü geliştirmişlerdir⁴⁴.

Roma halk hamamlarının birden fazla girişi bulunmaktadır⁴⁵. Kadınlar ve erkekler kısmı farklı girişlerden sağlanmaktadır. Bir Roma hamamı şu ana bölümden oluşmaktadır⁴⁶.

⁴² S. Onurkan, “Anadolu’da Eski Yunan ve Roma Arkeolojisi”, **Anadolu Uygarlıkları**, Cilt:3, İstanbul, 1985, s. 474.

⁴³ D. Türkyılmaz, **Türk Kültüründe Hamam Geleneği ve Eskişehir Hamamları**, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Ankara,2001.

⁴⁴ İ.H. Konyalı, Bizans ve Osmanlı Hamamları, **Yeni Gün**, İstanbul, 1939, s.27.

⁴⁵ C. Çakmak, **Tire Hamamları**, Ankara, 2002, s. 8

⁴⁶ B. Ünsal, **Mimari Tarihi**, Cilt:1, İstanbul, 1960, s. 477; M. Sözen, U.Tanyeli, a.g.e., s.99-286; C. Çakmak, a.g.e., s. 8 ; H. Ürer, **İzmir Hamamları**, Ankara, 2002, s. 4.

Apoditerium: Soyunma salonudur. Bu mekanın içinde soyunma hücreleri ve duvarlarında nişler yer almaktadır.

Firigidarium: Soğuk su banyosu yapılan üstü açık bir mekandır.

Tepidarium: Hamamın ılıkılığı olarak adlandırılan kısımdır.

Locanicum: Buhar banyosu ve terlemek için kullanılan oda.

Caldarium: Hamamın en sıcak ve en önemli bölümlerinden biridir. Türk hamamlarında sıcaklık bölümünün karşılığı olarak nitelendirilmektedir.

Roma döneminin bir devamı olarak sayılan Bizans devrinde hamamlar, anıtsal görünümleriyle Roma dönemine uygun bir gelişim göstermektedir. Fakat hamamların mimarisi hakkında bilgi alabileceğimiz sağlam şekilde günümüze ulaşmış bir Bizans hamamı ne yazık ki bulunmamaktadır⁴⁷.

Emevi döneminden itibaren Kuseyr Amra⁴⁸ ile Hammam As-Sarakh⁴⁹ ilk İslam dönemi hamamları olarak mekan düzenleri, mimari özellikleri ve ısıtma sistemleri olarak Roma döneminden itibaren süre gelen hamam mimarisi özelliklerini yansıtmaktadır. Bu yapıları Roma döneminde ayıran özellikleri, sıcak ve soğuk havuzları yerine İslam dininin temizlik kurallarına uygun yıkanmayı sağlayan ısıtılmış ve akan bir su sisteminin olmasıdır⁵⁰.

Türkler obalarını pınar başlarına veya akarsu kenarlarına kurarlar, kadınıyla erkeğiyle sık sık yıkanırıldı⁵¹. Hititlerin ise sıcak su kaynakları üzerine kurulmuş havuzlarda yıkandıkları söylenmektedir⁵².

Türklerin Anadolu'yu fethinden önceki dönemlerde, yaşadıkları bölgede ne çeşit bir hamam inşa ettiklerine dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat göçebe Türklerde "çerge" adı verilen çadır hamamlarının olduğu ve Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubad'ın da Hamam-ı Seferi denilen bir çadır hamamıyla sefere çıktığını yayınlardan öğrenmekteyiz⁵³. Bazı kaynaklarda ise, şehirlerde bulunan halk

⁴⁷ K. Aru, *a.g.e.*, s. 23-26.

⁴⁸ K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, Cilt: 1, (Umayyad), A.D.622-750, Oxford, 1940, s. 253-272, Şekil. 313.

⁴⁹ K. A. C. Creswell, *a.g.e.*, s. 273-276, Şekil. 319.

⁵⁰ B. Erat, *Anadolu'da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1997, s. 24.

⁵¹ E. B. Şapolyo, "Türk Hamamları", *Önasya*, Sayı: 3/ 28, 1967, s.10-11.

⁵² E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, München, 1976, s.51.

⁵³ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971; O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, 2003, s.130; Y. Önge, *a.g.e.*, s. 9.

hamamlarından bahsedilmektedir. Kirmanın güneyindeki Nigara'da bulunan Selçuklu hamamı⁵⁴, bunlardan biridir.

Bu hamam sıcaklık kurgusu bakımından Anadolu'daki Türk hamamlarına yakın bir plan özelliği gösterir⁵⁵.

XII-XIII. yüzyılda Şam'da inşa edilmiş, Buzuriye, El Afif, Sitti Adhra, Sami ve Eş-Şafi⁵⁶ gibi büyük halk hamamları da, genellikle dört eyvanlı soyunma mekanları, merkezi kubbeli mekanlar arasında nişlerden ve halvet hücrelerinden oluşan ılıklik bölümleri, Roma hamamlarını hatırlatan sıcaklıkları ve çift kazanlı sıcak su depoları ile Anadolu'daki Türk hamamlarından ayrılmaktadırlar⁵⁷.

Malazgirt zaferinin ardından Türklerin kitleler halinde Anadolu'ya gelmesi, geniş çaplı imar faaliyetlerini de beraberinde getirmiştir. Köklü bir kültüre sahip olan Türkler bu özelliklerini Anadolu kültürüyle kaynaştırıp çeşitli mimari eserler inşa etmeye başlamışlardır⁵⁸. Bununla birlikte Türklerin öz kültürlerinin, mimari eserlerde ana şemayı oluşturduğu da bir gerçektir.

Yan yana iki hacimden meydana gelen ilk kaplıca örneklerinin ısıtılmış su ile çalışan hamamların mimari kompozisyonlarına ilham kaynağı olduğu da araştırmacılar tarafından söylenmektedir⁵⁹.

Anadolu'da hamam mimarisinin gelişmesi Türk kültürü çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu durum genel kurgu itibariyle kendine has bir mimari tarz oluşturmuştur. Bununla beraber hamamların alttan ısıtılmaları Antik dönem hamamlarından etkilendiğini düşündürebilir. Türk hamamlarında duvarların içine yerleştirilmiş künklerle taşınan su ile yıkanma prensibi, havuz ve küvet sisteminin olmaması Antik dönem hamamlarından ayrıldığı temel noktadır. Bu da İslam dininin getirmiş olduğu temizlik anlayışının temel bir sonucudur. Türk hamamları yıkanma amaçlı bölümlerin mimari bir bütünlük teşkil ettiği yapılar şeklinde karşımıza çıkarken, Roma hamamları ise yıkanma eyleminin yanı sıra, çeşitli aktiviteleri de içermekteydi.

⁵⁴ H. Z. Ülken, **İslam Sanatı**, İstanbul, 1948, s. 354-355.

⁵⁵ Y. Önge, **a.g.e.** s. 9.

⁵⁶ H. Z. Ülken, **a.g.e.** s. 191-206.

⁵⁷ Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın inşa Ettiği Hamamlar", **Mimarbaşı Koca Sinan Yasadığı Çağ ve Eserleri Ayrı Basım**, İstanbul, 1988, s. 403.

⁵⁸ B. Erat, **a.g.e.**, s. 27,

⁵⁹ Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler...", s.404.

B- Türk Hamamlarının Genel Özellikleri

Türk Hamamları, genellikle gösterişten uzak yapılar olarak karşımıza çıksalar da mimari özellikleri ve işlevleri bakımından oldukça önemli yapılardır. Plan şeması, yapı elemanları ve abartıya kaçmayan süsleme programı ile son derece başarılı bir şekilde düzenlenmişlerdir. Osmanlı döneminde yapılmış bazı hamamlar ise, devletin ekonomik gücü ile doğru orantılı olarak abidevi ve gösterişli şekilde inşa edilmiştir.

Yıkanma işlevinin yanı sıra, evlilik sünnet gibi birçok sosyal olaya sahne olması açısından Türk hamamları, köklü bir kültürün yaşatıldığı mekanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Hamamların bu özelliği zaman içerisinde modern dünyanın getirdiği yenilikler yüzünden neredeyse ortadan kalkmak üzere olsa da Anadolu'nun bazı yerlerinde az da olsa bu kültür devam etmektedir. Anadolu'da çarşı hamamı olarak da adlandırılan hamamlar köy, kasaba ve şehir insanların faydalanması için tek veya çifte hamam olarak inşa edilmiş vakıf binalarıdır. Bununla birlikte köşk, saray, konak, kışla veya tekke hamamları gibi sınırlı sayıda insanın yıkanması için düşünülmüş ve hacimleri buna göre düzenlenmiş tek hamam örnekleri özel hamamlar gurubuna dahil edilmektedir⁶⁰.

Çarşı hamamı olarak adlandırılan hamamlar tek veya çifte hamam olarak inşa edilmekte ve genellikle vakıf sistemi içerisinde bir külliye dahil gelir getirici bir fonksiyona sahip sosyal yapılardır. Hamamların inşasını zorunlu kılan ilginç bir özelliği ise, bir cami veya buna benzer büyük ölçekli başka bir eser yapılmaya karar verildikten sonra ilk önce işçilerin yıkanması için mutlaka bir hamam yapılmasıdır⁶¹. Bu bilgi günümüze kitabesi ulaşamayan bazı hamamların tarihlendirilmesine kolaylık sağlamaktadır.

O dönemde büyük şehir olarak nitelendirebileceğimiz yerlerde çifte hamam tarzında yapılmış kadınlar ve erkeklere mahsus ayrı kısımları olan yapılar vardır. Küçük çaplı kasabalarda veya mahallelerde ise tek hamam olup dönüşümlü bir kullanım söz konusudur. Örneğin; öğleden önce erkekler, öğleden sonra kadınlar gibi bu hamamlara kuşluk hamamı da denir⁶². Günümüzde bu uygulama haftanın belirli günlerinde erkekler belirli günlerinde ise kadınlara hizmet verecek şekilde uygulanmaktadır.

⁶⁰ Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler...", s.404.

⁶¹ Y. Önge, "Külliyelerimizin Yıkılan Hamamları", **Önasya**, Cilt: 7, Sayı: 74, Ankara, 1971, s.6.

⁶² A. S. Ülgen, Türk Hamamı, **Bellekten**, Cilt: 37, Sayı:145, 1973, s.87-95.

Çifte hamamın erkekler kısmına ait olan girişi ana caddeye bakarken, kadınlar kısmının girişi ise mahremiyet düşüncesi ile ara sokaklara açılan bir cepheden sağlanmaktadır.

C- Türk Hamamlarında Mekan Dağılımı ve İşlevleri

Hamamlarda mekan düzeni sırasıyla; soyunmalık, aralık, ılıklik ve sıcaklıktan oluşan yıkanma ve bununla ilgili ihtiyaçları karşılayan bölümler üzerine kurulmuştur. Bununla birlikte tesisat kısmını oluşturan su deposu, külhan ve cehennemlikte esas kurguyu oluşturan diğer unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hamamlarda en büyük hacimli mekan soyunmalıktır⁶³. Hamama gelen kişilerin soyunmalarına ve yıkanmalarına hazırlık için düzenlenmiş bir kısımdır. Genellikle kare ya da dikdörtgen planlı olan hamamların soyunma bölümleri, ya içerde ahşap direklerle veya kagir kemerle desteklenen, ahşap kirişleme tavanlarla yahut kagir tonozlarla örtülmüştür. Çarşı hamamlarının 16. yüzyıldan itibaren büyük bir kubbeye örtülmeye başlandığı görülmektedir. Söz konusu durum bu tarihten itibaren bir gelenek halini almıştır⁶⁴.

Mahremiyet ve soğuk havanın içeri girmesini engellemek amacıyla dışa kapalı şekilde inşa edilmiş hamamların 12 ve 13. yüzyıl örneklerinde, aydınlatma duvarın üst seviyesindeki küçük mazgal pencere ya da, üst örtüde bulunan ışık gözü veya aydınlık feneri ile sağlanmaktadır⁶⁵. 15.yüzyıldan itibaren duvarlara daha fazla pencere açılmaya başlanmış 16. yüzyıldan itibaren ise altlı üstlü iki veya üç sıra halinde kurgulanmış pencereler görülmektedir⁶⁶. Bu mekanda görülen diğer özellikler ise duvar kenarı boyunca devam eden sekiler, duvarda yer alan nişler, soyunma kabinleri, ortada yer alan şadırvan ve soyunmalığın bir köşesinde yer alan çay ocağıdır.

Soyunmalıktan ılıkliğa geçişi sağlayan aralık mekanı geçit özelliğinin yanı sıra kimi zaman tuvaletlik tıraşlık bölümlerinin yer aldığı bir mekan olarak ta kullanılmıştır. Anadolu Selçuklu Dönemi hamamlarının tamamına yakınında görülen aralık mekanının, 15. yüzyılda boyutları küçülmüş, 16. yüzyılda ise tamamen ortadan kalkmıştır. Bu

⁶³ Bazı yayınlarda soyunmalık mekanına camekanda denilmektedir. Bkz. A.S.Ülken, **a.g.m.**, s.175.

⁶⁴ Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler...", s.407.

⁶⁵ Hamamlarda aydınlatma için bkz. Y. Önge, "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma" ,**Vakıflar Dergisi**, XIII, Ankara, 1978 s.121-135.

⁶⁶ Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler...", s.408.

dönemden itibaren doğrudan soyunmalıktan ılıkliğa geçilmiştir. Aralığa yer verilmeyen hamamlarda buhar çıkışını ve ısı kaybını önlemek amacıyla, soyunmalıktan ılıkliğa geçişi sağlayan kapının üzerine yaşmaklı bir baca inşa edilmiştir. Aralık mekanının olduğu hamamlarda böyle bir sistemin olmaması, aralığın aynı zamanda sıcaklıktan gelen buharı kontrol eden bir özelliği olduğunu da göstermektedir⁶⁷.

İçerisinde tuvaletlik ve tıraşlığın da yer aldığı sıcaklığa geçişi sağlayan ılıklik⁶⁸, hamamın ana bölümlerinden biridir. Ayrıca bu mekan soyunmalıkla sıcaklık arasında, vücudun sıcaktan soğuga veya soğuktan sığağı alışması için uygun bir süre beklenen bölümdür. Bu bölümde de yine duvar boyunca uzanan sekiler yer alır. Aralık mekanı olmayan hamamlarda tuvaletlik tıraşlık bölümü ılıkliğa açılır. Büyük ölçekli yapılmış olması, soğuk havalarda soyunma mekanı olarak kullanılabilme olasılığını akıllara getirir⁶⁹.

Türk hamamlarında ılıkliklar, plan tiplerinin düzenlenme şekline göre farklılıklar gösterir. Kare planlı ve kubbeye örtülü plan şeması en yaygın kullanımıdır. Bununla birlikte enine dikdörtgen şemanın farklı biçimlerde düzenlenmiş örnekleri de, özellikle Osmanlı döneminde çok sık karşılaştığımız bir uygulamadır. Bu yapıların bazılarında, mekanın tamamı tek bir tonoz ile örtülürken, bazılarında ise, ılıklığın bir veya birkaç kemer ile bölünerek her bölümün kubbe veya tonoz ile oluşturulduğu görülmektedir. Bu tarzda yapılan örneklerde ılıklik mekanının ortası kubbe ile örtülüp yanlarda tonoz ile mekanın genişletildiği ya da bir birine eş üç kubbeye örtülü olarak inşa edildiği görülmektedir.

Hamamların esas mekanı olan sıcaklık mekanı yıkanma işleminin gerçekleştiği bölümdür. S. Eyice Türk Hamamlarını tipolojisini sıcaklık ve halvet varyasyonlarına göre sınıflandırmıştır. Bu hamam tipolojisi hamam mimarisi için önemli bir boşluğu doldurması ve herkes tarafından kabul görmüş olması bakımından önemlidir. S. Eyice'nin sıcaklık planları için yaptığı sınıflama şöyledir⁷⁰.

Türk hamamlarında en çok uygulanan plan haçvari, dört eyvanlı ve köşe hücreli tiptir. Anadolu Selçuklu döneminden itibaren değişik bölge ve dönemlerde bu plan

⁶⁷ Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler...", s.408; Y. Önge, **a.g.e.**, s.22.

⁶⁸ Bazı yayınlarda soğukluk olarak geçmektedir. Bkz Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler...", s.409; Y. Önge, **a.g.e.**, s.24; S.Ünver, **a.g.m.**, s.88.

⁶⁹ Y. Önge, **a.g.e.**, s.24.

⁷⁰ S. Eyice, **a.g.m.**, s.99-120.

şemasını örneklerini görmekteyiz. Bu plan tipi, kubbeli bir orta mekanın bir birine dik istikametteki eksenlere göre simetrik bir şekilde yerleştirilmiş dört eyvan ile köşelerde yer alan halvetlerden meydana gelmektedir.

Haçvari, dört eyvanlı ve köşe hücreli olarak adlandırılan bu planın bir, iki ve üç eyvandan oluşan değişik düzenlemeleri vardır. Bu şemanın 12. ve 13. yüzyıl örneklerinde, ortada yer alan kubbeli mekana açılan eyvanlar, genellikle sivri yada beşik tonoz ile örtülüdür. 14. yüzyıldan sonra ise bunlara ilave olarak, çapraz tonoz, aynalı çapraz tonoz ve kubbe örtü sistemlerinin uygulandığı görülür. Köşelerde yer alan halvetler, kare yada kareye yakın dikdörtgen olup üzerleri kubbe ile örtülüdür. Halvetlerin köşelerine yerleştirilen girişler ana mekana açılmaktadır. Halvetlerin eyvana açılan örnekleri de vardır.

Sıcaklık mekanına giriş genellikle eyvanların birinden yapılmaktadır. Mardin Sitti Radviyye Hamamı⁷¹, Akşehir Meydan Hamamı⁷² gibi bazı yapılarda ise sıcaklığa köşe halvetlerin birinden ulaşılmaktadır. Bu plan şekline Mimar Sinan'ın bir yenilik getirdiği görülür. Köşe halvetlerini sınırlayan duvarlarını kaldırıp, halvet kubbelerini sütunların taşıdığı kemerlere oturulması suretiyle, tıpkı camilerdeki gibi, sıcaklık bölümlerinin bir mekan bütünlüğüne kavuşmasıdır. Azapkapı Sokulu Mehmet Paşa Külliyesi'nin hamamı bu plandadır⁷³.

Antik mimariden etkilendiği söylenen yıldızvari sıcaklıklı tip, kaplıcalarda da uygulanmıştır⁷⁴. Anadolu Selçuklu Döneminden itibaren, farklı varyasyonları ile uygulanmıştır. Yıkanma yeri olan eyvan şeklindeki sofalar, radyal bir düzenleme ile orta mekanın çevresine dizilmiş, özel yıkanma yerleri olan halvetlerde bunlara, birer kapı ile açılan arka veya köşe hacimleri halinde inşa edilmiştir⁷⁵. Kayseri Kölük Hamamı⁷⁶, Manisa Sultan Hamamı⁷⁷, İstanbul Tophane Kılıç Ali Paşa Hamamı⁷⁸, bu grubun örneklerinden bazılarıdır.

⁷¹ Y. Önge, **a.g.e.**, s.130.

⁷² Y. Demiralp, **Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları**, Ankara, 1996, s. 91, Sek. 66.

⁷³ Y. Önge, "Koca Sinan'ın Hamamlarında Görülen Bir Yenilik: Merkezi Kubbeli örtü Sistemleri", **II.Uluslar arası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarih Kongresi, 28 Nisan, 2 Mayıs 1986, Bildiriler**, Cilt: II, İstanbul, 1986, s.82-85.

⁷⁴ S. Eyice, **a.g.m.**, s. 110.

⁷⁵ Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler...", s.410.

⁷⁶ Y. Önge, **a.g.e.**, s. 140

⁷⁷ H. Acun, **Manisa'da Türk Devri Yapıları**, Ankara, 1999, s.518; Y. Önge, **a.g.e.**, s.17

⁷⁸ A. Kuran, **Mimar Sinan**, İstanbul, 1986, s.209, Şek. 231.

Kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tipte ise, kubbe örtülü sıcaklık mekanına, bir, iki ya da üç kenarı boyunca sıralanan halvet hücreleri açılmaktadır⁷⁹. Anadolu'da 14. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan bu plan 19. yüzyılın sonuna kadar inşa edilmiştir⁸⁰.

Çok kubbeli sıcaklıklı plan tipinde, kemerler ile birbirine eş büyüklükteki mekanlara ayrılmış ve her birinin üzeri kubbe ile örtülmüş sıcaklık bölümü karşımıza çıkar⁸¹. Yıkılmış olan İstanbul Haseki Hamamı bu gruba giren az sayıdaki örnekten biridir⁸².

Enine dikdörtgen planlı sıcaklık mekanı ortada bir kubbe, iki yanda ise birer tonozla örtülmüş olan ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli planda, halvet kapılarının arasında kalan duvarda mihrap biçiminde iki niş bulunur. Bu plan tipinin farklı biçimlerde tertiplenmiş örnekleri de vardır.

Soğukluk-sıcaklık ve halvet eş odalar halindeki bu plana daha çok özel hamamlarda rastlamaktayız. Bütün bölümler aynı büyüklükte olup, hepsi birbirleri ile irtibat halindedir. Kayseri Sultan Hamamı⁸³ bu gruptaki yapılardan biridir.

Anadolu'da hamamlarda ihtiyaç duyulan suyun, dere, çay, nehir gibi akarsulardan veya kuyu ve sarnıçlardan temin edildiği, bu suyun dolaplarla hamamın su deposuna alındığı belgelerden anlaşılmaktadır⁸⁴. Yeri genellikle sıcaklığın arkasında ve sıcaklık boyunca enine dikdörtgen planda uzanan su depoları beşik tonoz ya da sivri tonoz örtülü bölümlerdir. Bazı hamamlarda tonozun üstünde, içeriği aydınlatmak için ışık gözleri vardır. Bazı hamamlarda ise soğuk ve sıcak su depoları ayrı olarak yer almaktadır. Su deposu ile sıcaklık mekanının ayrıldığı duvarda genellikle bir pencere vardır. Bu pencereye gözetleme penceresi adı verilir. Su seviyesini kontrol etmek gerektiğinde ve su deposunun tamiratı için deponun içine girmeye yöneliktir⁸⁵.

Hamamın ve kullanılacak suyun ısıtılması, su deposunun külhane bakan kısmına açılmış olan ocak ile sağlanmaktadır. Sivri ya da yuvarlak kemerli bir nişin içine yerleştirilen ocağın üstünde kazan bulunmaktadır. Ateş yandıkça kazan ve içindeki su

⁷⁹ S. Eyice, **a.g.m.**, s. 112.

⁸⁰ C. Çakmak, **a.g.e.**, s. 19.

⁸¹ S. Eyice, **a.g.m.**, s. 112.

⁸² H. Glück, **a.g.e.**, s. 60.

⁸³ Y. Önge, **a.g.e.**, s. 153.

⁸⁴ Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler...", s. 413.

⁸⁵ C. Çakmak, **a.g.e.**, s. 21

ısınır. Bununla birlikte ocağın cehennemlik denilen kısma açılması, aynı zamanda hamamın alttan ısınmasını da sağlamaktadır. Ayrıca dumanın dışarı atılması için duvarların içine açılmış olan tüteklikler de hamamın ısınmasına katkıda bulunmaktadır.

Dere, nehir gibi farklı kaynaklardan gelen su, künk, merbah veya pöhrenk adı verilen pişmiş topraktan yapılmış borular ile toprak altından hamama ulaşmaktadır. Bu borular birbirine geçecek şekilde bir uçları dar olarak üretilmiştir⁸⁶. Hamamın içinde suyun dağıtılması duvarların içine yerleştirilmiş, künklerle sağlanmaktadır. Birçok hamamın soyunmalık kısmında karşımıza çıkan şadırvanlarda da önemli bir su harcaması vardır. Bununla birlikte şadırvanlara su, yine künklerle vasıtasıyla ulaşmaktadır.

Hamamlarda su deposunun gerisinde bulunan ve uzunluğu su deposuna eşit olan enine dikdörtgen planlı, üzeri tonoz ya da düz dam örtülü odunluk ya da tesisat bölümüne külhan adı verilmektedir.

Keçecilik Türklerde eski bir el sanatı geleneğidir⁸⁷. Keçe yapımında sıcak sudan faydalandığı için hamamlar, bu alanda önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Keçelikler genellikle dikdörtgen planlı ve üzeri tonoz örtülü mekanlardır⁸⁸. Konya Sahip Ata Hamamı⁸⁹, Edirne Mihalgazi Hamamı⁹⁰, bünyesinde keçelik bulunan hamamlardan bazılarıdır.

Peştamal ve havlu kurutmak için ayrılmış birimlere tandır adı verilmektedir⁹¹. Genellikle enine dikdörtgen bir plan özelliği gösteren bu bölümlerin üzeri tonoz örtülüdür. Bu mekanın ortası çukurlaştırılmıştır. Anlaşıldığı üzere çukur olan kısımda ocak bulunmaktaydı. Günümüze ulaşmış örneklerde ocak yerine modern sobalar kullanılarak çamaşırların kurutulduğu görülmektedir.

Fonksiyonları gereği dışa kapalı inşa edilen hamamlar, gün ışığı ile doğal aydınlatma ve geceleri yapılan suni aydınlatma olarak ikiye ayrılmaktadır⁹². Hamamların aydınlatılması, soyunmalık mekan örtüsündeki aydınlık feneri, ışık veya fil

⁸⁶ Y. Önge, **a.g.e.**, s.43.

⁸⁷ O. Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1997, s.1.

⁸⁸ H. Gürçay, "Keçe ve Keçecilik", **Türk Etnografya Dergisi**, sayı, IX, İstanbul, 1967, s.29.

⁸⁹ Y. Önge, **a.g.e.**, s.234-235.

⁹⁰ S. Erken, "Edirne Hamamları", **Vakıflar Dergisi**, sayı, X, Ankara, 1973, s.406.

⁹¹ Hakkı Acun, bu kısımların kuruluş itibariyle tandır mahiyetinde olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte Manisalı hamamcılar bu bölümü kafes olarak da adlandırmaktadır.

⁹² Hamamlarda aydınlatma ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Önge, "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma", **Vakıflar Dergisi**, XIII, Ankara, 1978, s.121-135.

gözleri ve çeşitli yerlerdeki pencere açıklıkları ile sağlanmaktadır. Cepheleri genellikle masif tutulan hamamlarda, 15. yüzyıldan itibaren soyunmalıklarda ve kubbe kasnaklarında pencereler açılmaya başlanmıştır. 16. yüzyıldan itibaren ise özellikle soyunmalık mekanı cephelerinde altlı üstlü bir pencere düzenlemesine gidildiğini görmekteyiz.

Osmanlı Dönemi hamamlarında ağırlıklı olarak tepe pencerelerinin görüldüğü en önemli yerlerden biri ise sıcaklık kubbesidir. Haçvari bir düzenleme gösteren bu pencereler aydınlatmanın önemli bir parçasını teşkil etmektedir.

Hamamların yapıldıkları dönem şartlarında geceleri ve sabahın erken saatlerinde nasıl aydınlatıldıklarına dair bilgileri, kaynaklardan öğrenmekteyiz. Y. Önge, 15-16. yüzyıllardan kalan bazı minyatürlerde, sehpalara yerleştirilmiş veya duvarlara çivilerle asılmış kandillerin bulunduğu dikkat çeker⁹³. 15. yüzyıldan itibaren hamamların duvarlarında karşılaştığımız nişlerin, kandil ya da fener koymak amaçlı yapıldığı bilinmektedir.

Türk hamamları özellikli yapılar olması sonucunda dışı kapalı binalardır. Süsleme unsurlarının genel olarak iç mekanlarda toplandığı görülmektedir. Kubbe, kubbe geçişleri, tonoz, iç duvarlar, şadırvan ve kurna taşlarında süsleme öğeleri görülmektedir. Bununla birlikte özellikle Osmanlı Döneminde, hamamların giriş cephelerinde de süsleme programlarına rastlanmaktadır. Y. Önge, süslemeleri malzemelerine göre taş veya mermer, sıva üzerine, baskı, çini ve kalem işi boyama olarak dört gruba ayırmıştır.⁹⁴ Bunların dışında malakari örneklerde bulunmaktadır⁹⁵.

⁹³ Y. Önge, “Eski Türk Hamamlarda Aydınlatma...”, s.121–135.

⁹⁴ Y. Önge, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler...”, s.416–420.

⁹⁵ Y.Önge, **a.g.e.**, s176, r.16; s.84 r. 5.

III- KATALOG

A- Tamamı veya Bir Kısım Ayakta Olan Hamamlar

1- Hüsrev Ağa Hamamı

Hüsrev Ağa külliyesi içerisinde yer alan hamam, Sakarya Mahallesi'nde güneybatıda Atıcı Sokak, kuzeybatıda Tarım Sokak ve doğuda Tarım Sokak'ın oluşturduğu üçgen arazinin içerisinde yer almaktadır.

Doğu-batı doğrultusunda konumlandırılmış olan hamamın girişine Zambak Sokak, Tarım Sokak ve Atıcı Sokak'ın oluşturduğu meydandan ulaşılmaktadır. 2006 yılında restorasyonu yapılan hamamda inşa malzemesi olarak, duvarlarda kaba yonu taş, moloz taş, tuğla ve devşirme kesme taş bloklar; kubbeler, kubbe geçişleri ve tonozlarda tuğla kullanılmıştır. Duvarlarda kullanılan tam tuğlalar 0,04x0,30x0,20 m. boyutundadır. Hamam kare planlı ve kubbeye örtülü bir soyunmalık, ortası kubbeli yan birimleri çapraz tonozlu enine dikdörtgen planlı ılıklik, ortası kubbeli yan birimleri çapraz tonozlu enine planlı bir ana hacim ile kubbeli iki halvetin yer aldığı bir sıcaklık, su deposu ve külhandan oluşmaktadır (Çizim 1). Yapı 1558 tarihinde inşa edilmiştir.

Hamamın giriş cephesi niteliğindeki batı cephesi ortadaki daha yüksek ve sivri kemerli, yanlardakiler ise yuvarlak kemerli olmak üzere üç eyvanlı bir kurguya sahiptir (Foto. 7). Ortada bulunan giriş eyvanının üzeri haç tonozla, yan eyvanların üzeri ise beşik tonozlarla örtülüdür (Foto. 8) (Foto. 9).

Soyunmalık mekânına girişi sağlayan açıklık taş söveli ve basık kemerlidir. Kemer zıvanalı geçmelere sahiptir (Foto. 10). Restorasyon öncesi fotoğraflarda bu kemerin üzerinde tuğladan sivri bir hafifletme kemeri görülmesine karşın kemer sıvanarak kapatılmıştır (Foto. 11).

Giriş eyvanı ve yan eyvanların zemini düzensiz mermer parçaları ile kaplıdır. Özellikle yan eyvanların zemin kaplamalarının 2006 yılında yapılan restorasyonda yenilendiği anlaşılmaktadır. 8,72x8,75 m. boyutundaki kare planlı soyunmalık mekânı bir kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş sivri kemerli tromplarla sağlanmaktadır. Ayrıca tromplar arasında duvar içerisine yapılmış sivri hafifletme kemerleri vardır (Foto. 12).

Kubbe yüksekliği 9.76 m dir. Kubbenin merkezinde fener açıklığı ve bu dairesel açıklığı çevreleyen alçı göbek bulunmaktadır (Foto. 12). Soyunmalık mekânı zeminden 0,20 m. yükseklikte sekilerle çevrelenmiştir (Foto. 14). Orijinalde üzerinde ahşap

soyunma kabinleri bulunması gereken bu sekilerin gerisinde duvarlar üzerinde eşya koyma amaçlı nişler yer almaktadır. Ortalama 0,50 m. derinliğinde, 0,60 m. genişliğinde ve 1 m. yüksekliğindeki bu nişlerden batı duvarı üzerinde bir, güney ve doğu duvarı üzerinde üç, kuzey duvarı üzerinde dört adet bulunmaktadır. Ayrıca batı duvarın güney ucunda, yuvarlak kemerli büyük bir niş vardır (Foto. 15).

Güney duvarının doğu bölümünde formu anlaşılamayan, bozuk bir niş bulunmaktadır (Foto. 16). Güney duvarı üzerinde yer alan nişlerden batıdakiin üzerinde üçgen bir alınlık yer almaktadır (Foto. 17).

Soyunmalık mekânı, kubbe feneri ile kuzey ve güneyde yer alan birer adet sivri kemerli üst pencere ile aydınlatılmaktadır. Soyunmalık mekânının ortasında mermer bir fiskiye yer almaktadır (Foto. 18). Fiskiyein çevresinde, zeminde kalan izlerden sekizgen bir süs havuzu bulunduğu anlaşılmakla birlikte, restorasyonda havuz yapılmamıştır.

Soyunmalık mekânından ılıklik mekânına, soyunmalık bölümünün doğu duvarı üzerinde, giriş eksenine göre güneye yerleştirilmiş, sivri kemerli ve dar bir kapıdan geçilmektedir (Foto. 19).

Ilıklık bölümü üç bölümden oluşmaktadır. Bölümler birbirinden dilimli kemerlerle ayrılmıştır (Foto. 20). Orta bölümün üzeri kubbe ile örtülüdür ve kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır (Foto. 21). Kubbede mekânı aydınlatan yıldız formunda ışıklıklar bulunmaktadır. Yan bölümlerin üzeri ise çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlarda yuvarlak formu ışıklıklar yer almaktadır (Foto. 22).

Ilıklık bölümünün kuzeyinde tıraşlık ve tuvalet mekânları bulunmaktadır (Foto. 23). Bu iki mekândan doğuda yer alan tıraşlık, batıdaki ise tuvalet olarak kullanılmaktadır (Çizim 1). Bu mekânlara giriş, sivri kemerli dar birer açıklıkla sağlanmaktadır. Kare planlı olan tıraşlık mekânının üzeri kubbe ile örtülüdür ve kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Tromplar arasında birer basık hafifletme kemeri bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir mekân niteliğindeki tuvalet, çapraz tonozla örtülüdür ve tonoz üzerinde üç adet yuvarlak formu ışıklık bulunmaktadır.

Tuvaletin girişi önünde, köşesi pahlanmış, 1,51 m. yüksekliğinde paravan görevi gören bir duvar vardır. Bu duvar sonradan yapılmış olmalıdır. Tıraşlık ve tuvalet

mekânı; yapının soyunmalık beden duvarlarından 1,50 m. sıcaklık beden duvarından ise 3,00 m. kadar dışa taşmıştır.

Ilıklık mekânından sıcaklık mekânına geçiş, ılık mekânının doğu duvarı ortasına konumlanmış sivri kemerli, dar bir giriş açıklığı ile sağlanmaktadır (Foto. 24). Sıcaklık mekânı üç bölümlüdür. Bölümler birbirinden birer sivri kemerle ayrılır. Orta bölüm 4,43x4,24 m. boyutundadır ve üzeri kubbe ile örtülüdür (Foto. 25). Kubbeye mukarnas dolgulu pandantiflerle geçilmektedir (Foto. 25). Kubbede mekânı aydınlatan bir fener ve yıldız şeklinde ışıklıklar vardır. Ayrıca kubbe eteğini iki sıra mukarnas şerit çepeçevre dolanmaktadır. Bu bölümde ortada sekizgen bir göbek taşı yer alır (Foto. 26). Yan bölümlerin üzeri tonozla örtülüdür. Tonoz üzerinde yuvarlak formlu ışıklıklar vardır.

Sıcaklık mekânı doğu duvarının ortasında mukarnas kavsaralı bir niş bulunmaktadır. Bu nişin iki yanında halvet mekânlarına geçişi sağlayan birer giriş açıklığı yer almaktadır (Foto. 27–28).

Güney ve kuzey halvete geçişi sağlayan giriş açıklıkları sivri kemerlidir. Yapının restorasyon öncesi fotoğraflarında güney ve kuzey halvete geçişi sağlayan sivri kemerli giriş açıklığının dıştan yine sivri kemerli birer çökertme içerisine alındığı görülmektedir (Foto. 63). Günümüzde ise güney halvete geçişi sağlayan giriş açıklığının yuvarlak kemerli, kuzey halvete geçişi sağlayan giriş açıklığının ise çokgen şekilli bir çökertme içerisine alındığı görülmektedir (Foto. 28).

Halvet mekânlarının ikisinin de üzeri kubbe ile örtülüdür. Halvetler kubbe üzerinde yer alan yıldız şeklindeki ışıklıklarla aydınlatılmaktadır (Foto. 29). Güney halvet mekânında bu ışıklıklar dışında kubbenin ortasında bir fener bulunmaktadır. Kuzey halvette kubbeye geçiş sivri kemerli tromplarla sağlanmaktadır. Tromplar arasında sivri hafifletme kemerleri vardır. Kuzey halvetin doğu ve kuzey duvarı ortasında mermerden birer kurna bulunmaktadır (Foto. 30).

Güney halvette kubbeye geçiş, yüzeyleri istiridye kabuğu motifi ile bezenmiş sivri kemerli tromplarla sağlanmaktadır (Foto. 31). Tromplar arasında Bursa tipi hafifletme kemerleri bulunmaktadır. Güney halvetin doğu ve güney duvarı ortasında mermerden birer kurna yer almaktadır.

Güney halvetin doğu duvarı merkezinde zeminden yaklaşık 1,95 m yükseklikte, su deposuna açılan sivri kemerli 0,95 m. yüksekliğinde ve 0,55 m. genişliğinde bir kontrol penceresi bulunmaktadır (Foto. 32).

Hamamın doğusunda yer alan su deposu kuzey-güney yönlü enine dikdörtgen bir hacimdir ve iki halvet boyunca devam etmektedir. Deponun üzeri bir beşik tonoz ile örtülüdür. Su deposunun beşik tonozunun kemeri güney cepheden görülmektedir (Foto. 33). Bu kemerin altında muhtemelen yerinden sökülmüş büyük boyutlu bir taş bloğa ait boşluk bulunmaktadır. Bu boşluğun hemen batısında da üst üste yer alan iki künk parçası görülmektedir. Bu künklerden üsttekinin sıcak su deposuna ait olduğu anlaşılmakta iken alttakinin ise içinde demir bir boru daha bulunduğu görülmüştür (Foto. 34). Bu demir borunun yapının fonksiyonunu devam ettirebilmesi için sonradan yapılmış olması muhtemeldir.

Su deposunun doğu duvarı ortasında külhan yer almaktadır (Foto. 35). Külhana kuzey ve güney yönünde yer alan basamaklarla inilmektedir. Külhan merkezi olarak konumlandırıldığı duvardan 0,75 m. dışarı taşırılmıştır. Alaturka kiremitle örtülü olan külhan 3,70 m. genişliğinde ve 3,00 m. yüksekliğinde olup, ortasında yukarı doğru daralan tuğladan yapılmış baca bulunmaktadır. Külhanın tuğla malzemeli yuvarlak kemeri içerisinde, yine tuğladan ve beden duvarı üzerinde bir basık kemer, bu basık kemerin içerisinde de ateşlik girişinin yuvarlak kemeri yer almaktadır. Yapılan restorasyonun neticesinde hamamın özgün işlevine kavuşturulmamış olması sebebiyle günümüzde kullanılmayan külhanın girişi sac kapakla örtülmüştür.

Soyunmalık, ılıklik ve sıcaklık bölümlerini örten kubbeler doğrudan beden duvarları üzerine oturmaktadır. Kubbeler sekizgen bir yalancı kasnakla dıştan kısmen gizlenmiştir. Bu kasnakların taşıyıcı işlevleri bulunmamaktadır. Cephelerin üst kesimlerinde ve kasnaklarda tuğla kirpi saçak dizilerine yer verilmiştir (Foto.1).

Kubbelerin üzeri alaturka kiremitlerle kaplıdır. Hamamın ılıklik, traşlık ve güney halvetin örtülerinde yer alan ışıklıklar dıştan fil gözü adı verilen cam fanuslarla kapatılmıştır. Hamamın eski fotoğraflarında, örtüsünün bitkilerle kaplanmış olması sebebiyle özgün kaplama malzemesi algılanamamaktadır (Foto.2). Fakat cam fanusların kiremit kaplı örtülerde uygulanmasının zorluğu ve yalıtım açısından sıkıntılar doğurabileceği göz önünde bulundurularak orijinalde ışıklıkların yer aldığı kubbe ve tonozların dıştan sıvanmış olabileceği düşünülmektedir (Foto.1;2). Geleneksel hamam

mimarisinde de örneklerini gördüğümüz, Tire Terziler Hamamı(14.yy.)⁹⁶ ve Tire Yalınayak Hamamı(15.yy.)⁹⁷, nda ışıklıkların yer aldığı örtülerin dıştan sadece sıvanmış olması bu görüşü desteklemektedir.

Yapının batısında yer alan soyunmalık mekânının kuzey ve güney cephelerinin üst kesiminde, ortada sivri kemerli birer pencere açıklığı mevcuttur (Foto.3;4). Bu pencereler alçı şebekelidir. Ayrıca, güney cephesinin batı kanadında sonradan kapatılmış sivri kemerli bir alt sıra penceresi dikkati çekmektedir (Foto. 6). Aynı cephenin doğu kanadında da bir yuvarlak kemer izi seçilmekle birlikte söve izinin bulunmaması ve zemine yakın bir seviyede yer alması bir pencere olamayacağını akla getirmektedir. Bu kemer duvarın iç kesiminde mevcut nişe ait bir hafifletme kemeri olmalıdır (Foto. 5).

Yapının Mimari Özellikleri ve Karşılaştırılması

S. Eyice'nin hamamların sıcaklık mekanlarına göre yapmış olduğu tipolojiye göre, Hüsrev Ağa Hamamı "ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çifte halvetli" (E) plan tipine girer⁹⁸. Hamam doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Sıcaklığı enine dikdörtgen planlı iki eyvanlıdır. Eyvanlar güney ve kuzeydedir (Çizim 1). Orta mekanla eyvanlar birbirinden birer askı kemeriyle ayrılırlar. Sıcaklık orta mekanı kare planlı ve üzeri kubbeyle örtülüdür. Kubbeye mukarnas pandantiflerle geçilir.

Genellikle küçük boyutlu hamamlarda uygulanan bu plan tipinin Anadolu'da pek çok örneği bulunmaktadır. Tokat Pervane Hamamı kadınlar kısmı (13. yy.)⁹⁹ bu plan tipinin Anadolu Selçuklu döneminde görülen erken tarihli tek örneğidir. Mudurnu Yıldırım Hamamı kadınlar kısmı (1382)¹⁰⁰, Ankara Karacabey Hamamı (1444)¹⁰¹, Bursa Umurbey Hamamı (15. yy.)¹⁰², Edirne Mihalgazi Hamamı(15. yy.)¹⁰³, Manisa Alaca (Hazma Bey) Hamamı (15. yy.)¹⁰⁴, Bursa Başçı İbrahim Hamamı (15.yy.)¹⁰⁵,

⁹⁶ C. Çakmak, **a.g.e.**, s. 38.

⁹⁷ C. Çakmak, **a.g.e.**, s. 75.

⁹⁸ S.Eyice, **a.g.m.**, s.112-120.

⁹⁹ Plan için bkz. Y. Önge, **a.g.e.**, s.248.

¹⁰⁰ Plan için bkz. O. Aslanapa, **Yüzyıllar boyunca Türk Sanat (14. Yüzyıl)**, İstanbul, 1977, s. 198.

¹⁰¹ Plan için bkz. E. H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murat Devri (1403-1451)**, CII, İstanbul, 1972, s. 266 şek. 458.

¹⁰² Plan için bkz. N. Beşbaş-H. Denizli, **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, C. III, Ankara, 1983, s. 378.

¹⁰³ S. Erken, "Edirne Hamamları" **Vakıflar Dergisi**, S.X, Ankara, 1973, s 420 şek. 3.

¹⁰⁴ Plan için bkz. İ. Kuyulu, "Manisa Alaca (Hazma Bey) Hamamı" **Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi VI**, İzmir, 1992 s. 66.

İzmit Büyük Hamam (14-15. yy.)¹⁰⁶, İstanbul Çandarlı İbrahim Paşa Hamamı erkekler kısmı (15. yy. ikinci yarısı)¹⁰⁷ ve Karaman Yeni Hamam kadınlar kısmı (16.yy. sonu)¹⁰⁸ ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çifte halvetli hamamlardan bazılarıdır. Yapıda sıcaklık kubbe geçişlerinde mukarnas pandantif ve güney halvet kubbe geçişlerinde yelpaze tromp kullanımı dışında başka bir süsleme bulunmamaktadır.

Tarihlendirme

Hamamın giriş kapısı üzerinde yer alan kitabe; “bena hazel hamam sahib’ ül-hayrat Hüsrev Ağa fi evasıt-ı safer sene 966” yazılıdır. Kitabeye göre hamam Safer ayının ortalarında, 23 Kasım – 3 Aralık 1558 tarihinde Hüsrev Ağa tarafından yaptırılmıştır (Foto. 36).

Vakıf kayıtlarından anlaşıldığı üzere hamam, H. 1012/M. 1603–1604¹⁰⁹ ve H. 1116/M. 1704–1705 tarihinde cami ile birlikte onarılmıştır¹¹⁰.

¹⁰⁵ Plan için bkz. E. H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (1451–1481)**, C.III, İstanbul 1973, s.133.

¹⁰⁶ S. Eyice, **a.g.m.**, s.119.

¹⁰⁷ Plan için bkz. İ. A. Yüksel, **Osmanlı Mimarisinde II. Bayazid- Yavuz selim Devri (1481–1520)**,V,İstanbul 1983, s. 230.

¹⁰⁸ Plan için bkz. Y. Önge, **a.g.e.**, s37, şek. 9.

¹⁰⁹ İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 162.

¹¹⁰ İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 151.

2- Çukur (İshak Çelebi) Hamamı

Manisa İli, Merkez, İshak Çelebi Mahallesi, Ulu Cami (İshak Çelebi) Külliyesine dahil olan, Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait, 82 pafta, 619 ada, 8 parselde kayıtlı bulunan Çukur Hamam Manisa Ulu Caminin 50 m. kadar Doğusunda yer almaktadır.

Yapıda herhangi bir kitabe bulunmadığından dolayı kim tarafından ve ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Hamamda inşa malzemesi olarak, duvarlarda kaba yonu taş, moloz taş, tuğla ve devşirme kesme taş bloklar, kubbeler, kubbe geçişleri ve tonozlarda tuğla kullanılmıştır. Eski fotoğraflarda yapının saçak kısmı görünmemektedir. Fakat restorasyondan sonra bu saçaklar profilli düz saçak halinde düzenlenmiştir. 1930'lu yıllarda da metruk bir durumda olan Hamam 2007 yılında büyük bir restorasyon geçirmiştir(Foto. 37/A-201). Almaşık duvar tekniğinin kullanıldığı mimari yapılarda sıklıkla gördüğümüz kirpi saçak uygulamasının bu hamam restorasyonunda kullanılmayışı da oldukça düşündürücüdür (Foto. 48).

Hamama batı cephedeki 1.40 m. genişliğinde tuğla kemerli bir kapıdan girilmektedir. Bu Girişten girdiğimizde bizi Soyunmalık ya da Camekan¹¹¹ dediğimiz bölümü karşılar.

Bu kısmın Güney duvarında 6, Doğu duvarında 6 ve batı duvarında 2 adet olmak üzere 0.66 m. genişliğinde ve 65 cm derinliğinde toplamda 14 adet dikdörtgen planlı, sivri kemerli niş bulunmaktadır(Foto. 37). Bu nişler hamama gelenlerin eşyalarını koymaları için yapılmıştır. 1930'larda nişlerin ahşap kapakları bulunmaktayken bu niş kapakları günümüzde mevcut değildir¹¹². Bu nişlerin hemen önünde 1.10 m. genişliğinde iki kademeli olarak düzenlenmiş seki bulunmaktadır. Bu sekilerden birincisi ikincisinin basamak görevini üstlenecek şekilde tasarlanmıştır. Kare bir plana sahip olan soyunmalık mekânının üstü kubbeyle örtülüdür. Kubbenin tam ortasında ise yuvarlak formlu bir aydınlatma feneri bulunmaktadır(Foto. 38). Kubbeyle

¹¹¹ Hakkı Acun "Manisa'da Türk Devri Yapıları" adlı eserinde bu kısma soğukluk demiştir. Fakat Türk Hamam Tipolojisinde Soğukluk kavramı Y. Önge tarafından ılık mekanın diğer bir ismi olarak kullanılmıştır. Prof. Dr. Hakkı Acun'la yapmış olduğumuz görüşme sonucunda "Anadolu'da bazı yörelerde soyunmalık mekanlarına çok az da olsa soğukluk denilmektedir" demiştir. Fakat bizim yaptığımız çalışmalar sonucunda Roma hamamlarında ayrı bir mekan frigidarium(Soğukluk) ve Türk Hamamlarının ılık mekanlarının Y.Önge'ye göre diğer ismi haricinde, soğukluk ismiyle adlandırılan bir soyunma mekan bulunmamaktadır.

¹¹² Ç. Uluçay; İ.Gökçen, a.g.e., s.117.

geçişler sivri tromplarla sağlanmıştır(Foto. 39). Soyunmalık mekânının tam ortasında sekizgen şekilli, mermerden yapılmış bir şadırvan bulunmaktadır.

Soyunmalığın Kuzeyinden 0.70 m. genişliğinde bir kapıyla 3.00x3.00 m. boyutunda tasarlanmış olan aralık kısmına girilir. Bu kısım duvarla ikiye ayrılmış ve batıda kalan kısmı Tuvalet olarak tasarlanmıştır(Çizim 2). Aralık kısmının üst örtüsü beşik tonozdur.

Aralık bölümünün hemen Kuzeyinde yer alan 0.70 m. genişliğindeki bir girişten Ilıklık mekânına ulaşılmaktadır. Kare planlı ve üzeri kubbeyle örtülü olan bu mekânın kubbe geçişleri ise prizmatik üçgenler şeklindedir (Foto. 40). Ilıklığın üç tarafını 0.75 m. yükseklikte, oturma yeri olarak düzenlenmiş bir seki çevreler (Foto. 41). Bu mekân içeriye girerken vücudu sığağa alıştırmak, dışarı çıkarken ise vücudu soğuğa alıştırmak için yapılmış bir dinlenme yeridir. Ilıklığın Kuzey ve Batı kısmında dikdörtgen formlu iki adet niş bulunmaktadır. Ilıklığın Doğusundan Sıcaklığa, Güneyinden ise 2.80x2.80 m. boyutlarında tıraşlık ya da usturalık diye adlandırdığımız bölüme geçilir(Çizim 2). tıraşlık¹¹³ bölümünün üzeri kubbeyle örtülüdür ve kubbe geçiş sistemi sivri tromptur(Foto. 42).

5.45x5.85 m. Boyutlarındaki sıcaklığın üzeri 4.50 m. çapında büyük bir kubbeyle örtülüdür. Kubbenin üzerinde aydınlatma amaçlı fil gözleri bulunmaktadır(Foto. 48). Sıcaklık mekanı dört eyvanlı ortası sekizgen göbek taşlı Köşelerde ise kare planlı halvet hücrelerinin yer aldığı bir plan şemasına sahiptir. (Çizim. 2; Foto. 43). Eyvanlar 2.70x2.70 m. ebadındadır. İçlerinde kurna bulunan bu eyvanlar sivri kemerli beşik tonozla örtülüdür. Kuzeydoğudaki halvette kompozit bir başlıktan oyulmuş kurna bulunmaktadır(Foto. 44). Güneydoğuda kalan halvet dışında diğer bütün halvet hücrelerinde, kubbeye geçişi Türk üçgenleri sağlamaktadır(Çizim 2). Güneydoğuda kalan halvetin geçiş sistemi ise istiridye formlu küçük tromplardır(Çizim 2). Giriş eyvanının batısında yer alan mermer malzemedden yapılmış seki ile sıcaktan bunalanların yıkanmasına imkan sağlanmıştır(Foto. 45). Kuzeydoğu halvetin içinde ise 140x180 m. ebatlarında Yahudilerin yıkandıktan sonra suya girip çıkma adetlerini yerine getirebilmeleri için bir havuz bulunmaktadır¹¹⁴. Bu havuz o dönemde Cengizade

¹¹³ Bazı kaynaklarda tıraşlık mekanı olarak adlandırılan bölüm, usturalık ya da temizlik bölümü olarak da adlandırılmaktadır.

¹¹⁴ A.S. Ülgen, "Hamam", **İslam Ansiklopedisi**, C. 5-1, İstanbul, 1964, s176.

mahallesinde bulunan Yahudilerin kullanımı için yapılmış olmalıdır¹¹⁵. Sıcaklık bölümünün Güneyinde, Soyunmalık bölümünün doğusunda dikdörtgen planlı üzeri sivri beşik tonozla örtülü su deposu bulunmaktadır. Bu bölüm sıcaklık mekanını boydan boya kuşatacak şekilde tasarlanmıştır(Çizim 2; Foto. 46). Sıcaklığın güney eyvanından bu mekâna bakan bir adet kontrol penceresi bulunmaktadır.

Kubbelerin üzeri alaturka kiremitlerle kaplıdır (Foto. 36). Hamamın eski fotoğraflarında, örtüsünün bitkilerle kaplanmış olması sebebiyle özgün kaplama malzemesi algılanamamaktadır(Foto. 35). Fakat cam fanusların kiremit kaplı örtülerde uygulanmasının zorluğu ve yalıtım açısından sıkıntılar doğurabileceği göz önünde bulundurularak orijinalde kubbe ve tonozların dıştan sıvanmış olabileceği düşünülmektedir (Foto. 47). Geleneksel hamam mimarisinde de örneklerini gördüğümüz, Tire Terziler Hamamı(14.yy.)¹¹⁶ ve Tire Yalınayak Hamamı(15.yy.)¹¹⁷,nda ışıklıkların yer aldığı örtülerin dıştan sadece sıvanmış olması bu görüşü desteklemektedir.

Yapının Mimari Özellikleri ve Karşılaştırılması

S. Eyice'nin hamamların sıcaklık mekanlarına göre yapmış olduğu tipolojiye göre, Çukur Hamam (A) tipi diye adlandırdığı ‘‘Haçvari Planlı Dört Eyvanlı ve Köşe Halvetli’’ plan tipine girmektedir¹¹⁸(Çizim. 2). Hamam Kuzey Güney yönlü olarak uzanmaktadır. Sıcaklık bölümünde bulunan eyvanlar sivri kemerli alınlıklarla dışa açılır. Hamamın dıştan üç büyük, beş küçük kubbeli bir görünümü vardır. Yapının doğu kısmı eğimli bir araziye bitişik durumdadır. Günümüzde yapıya bitişik herhangi bir yapı bulunmamaktadır. Soyunmalık mekanı batıya doğru çıkıntı yapmıştır ve yapıda hacim olarak en büyük kubbeye bu kısım sahiptir. Yapıda bulunan bütün kubbeler 30x30x4 ebadındaki tuğlalarla örülmüştür. Soyunmalık bölümünde yer alan kubbe ve güneydoğu halvetin kubbesi tromp ile diğer kubbeler ise Türk üçgeni ile yüklerini duvara aktarmışlardır. Hamamın zemini ise 5 cm kalındığındaki mermerlerle kaplanmıştır. Hamamın İç kısmında veya dış cephesinde düzenlenmiş herhangi bir süslemem unsuru bulunmamaktadır.

¹¹⁵ N. Köklü, ‘‘Saruhanlılar Devrinde Manisa (3)’’, **Manisa**, S.6 (Aralık, 1983), s.5–29.

¹¹⁶ C. Çakmak, **a.g.e.**, s. 38.

¹¹⁷ C. Çakmak, **a.g.e.**, s. 75.

¹¹⁸ S. Eyice, **a.g.m.**, s.108-120.

Çukur Hamam, “Haçvari Dört Eyvanlı ve Köşe Hücreli” plan tipiyle Beyşehir Eşrefoğlu Hamamına¹¹⁹, İstanbul Gedik Ahmet Paşa Hamamına¹²⁰ ve Manisa Dere (Gülgün Hatun) Hamamına¹²¹ benzer. A. Arel bugün Muğla İl sınırları içerisinde bulunan, Menteşe Beyliğinin önemli bir merkezi olan Peçin şehrindeki hamamları, plan bakımından Saruhanoğulları devrinde inşa edilen hamamlarına benzetir¹²².

Tarihlendirme

Yapıda herhangi bir kitabe bulunmadığından dolayı kim tarafından ve ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. İshak Beyin kaybolan vakfiyesini H. 866 tarihinde Fatih Sultan Mehmet tekrar tanzim ettirmiştir¹²³. Bu vakfiyede Ulu Cami, Mevlevihane ve Kırtık Köyündeki Zaviyeye gelir sağlamak amacıyla vakfedilen iki hamamdan bahsedilmektedir. Çukur Hamamın Ulu Cami yanında olması dolayısıyla da bu hamamın vakfiyede adı geçen hamamlardan biri olduğu ve İshak Bey tarafından yaptırıldığı muhtemeldir. Cami 1366, Mevlevihane 1369, Medrese 1378 tarihinde yapılmıştır. Çukur Hamamı’nda bu tarihler arasında yapılmış olması, hatta külliyelerde inşasına başlanan ilk yapının külliye inşasında çalışan işçilerin yıkanabilmesi amacıyla hamamların olduğu düşünülürse, hamamın 1366’dan önceki bir tarihte yapılmış olması muhtemeldir. H. 1081 M. 1670¹²⁴ ve H. 1214 M. 1799¹²⁵ yılında yapı tamir görmüştür.

Yapıda Aralık kısmının bulunması da Çukur hamamın tarihlendirmesini desteklemektedir. Çünkü aralık kısmı yaygın olarak Anadolu Selçuklu Hamamları’nda kullanılmış, 14. yüzyılda küçülmüş, 15. yüzyılda ebat olarak biraz daha küçülmüş, 16. yüzyıldan itibaren ise tamamen ortadan kalkmıştır¹²⁶. Bu durum Çukur Hamamın 14. yüzyılda yapılmış olduğu kanısını daha da güçlendirmektedir¹²⁷.

Ayrıca 1665 tarihli 124 nolu Manisa Şer’iye sicil defterinde hamamın tamirine dair sayısal veriler içeren bilgiler bulunmaktadır. Bu defterde hamamdan şu şekilde bahsedilmektedir:

¹¹⁹ Y. Önge, ”Konya Beyşehir’de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı”, **Vakıflar Dergisi**, VIII (1968), s.139–144.

¹²⁰ K. A. Aru, **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul, 1949, s.65–67.

¹²¹ H. Acun, **Manisa’da Türk Devri Yapıları**, Ankara, 1999, s.499–501.

¹²² A. Arel, ”Menteşe Beyliği Devrinde Peçin Şehri”, **Anadolu Sanatı Araştırmaları**, I (1968), s.7.

¹²³ Ç. Uluçay, **Saruhanogulları ve Eserlerine dair Vesikalar**, İstanbul, 1940, s.54.

¹²⁴ Ç. Uluçay, **a.g.e.**, s.145.

¹²⁵ Ç. Uluçay, **a.g.e.**, s.190.

¹²⁶ Y. Önge, **a.g.e.**, s.22.

¹²⁷ Gerek Anadolu Selçuklu Dönemi Hamamlarına, gerekse Erken Dönem Beylikler Devri hamamlarına baktığımızda aralık kısmında kronolojik bir küçülme evresi görülmektedir.

“Medine-i Mağnisa’da vâki merkûm Saruhan oğlu İshak Çelebi binâ eylediği câmi’-i şerif ve Mevlevihâne evkâfının ber vech-i meşrutiyet berât-ı şerif ile bi’l-fiil mütevellisi olan fahrü’l-meşâyih bâisü’l-kitâb Eş-şeyh Ali Efendi meclis-i şer’-i şerifte takrir-i kelâm ve ta’bir-i ani’l-merân idüb mütevellisi olduğum vakf-ı mezbûrdan olub câmi’-i mezbûr kurbunda vâki’ Çukur Hamamı dimekle ma’ruf-ı ferd hamamın müruru eyyâm ile kîbâb ve külhan ve cidâr ve câmları ve bazı mevâzi’i harâba müşerref olub ehem-i ihtiyaçla ta’mir ve termime muhtaç olmuştur. kîbel-i şer’i merkûbtan üzerine varulub ba’de’l-keşf ne miktar akçe ile ta’mir olunur ale vuku’a mahallinde ketb ve tahrir olunması matlubumdur didikte savb-ı şer’-i hatırdan Mevlâna Ahmed Efendi irsâl olunub ol dâhi hâssa mi’mârlarından Ağlıyanov zeyl-i kitabdan mesturü’l-esâmi olan bi garaz-ı müslimin ile hamam-ı mezbûr üzerine varduklarında fi’l-vâki’ zikr olunan hamamın kubbe ve külhan ve cidâr ve beş aded kapuları harâba müşerref bulunub tahmin-i sahih ile tahmin olundukta evvela orta câmekan üzerine ve etrafına yüz kantar kireç iki bin akçe ve dört bin kiremid iki bin akçe ve bin aded tuğla kiremidi sekiz yüz akçe ve bundan mâada mezkûr külhanın harab olan ba’zı mevâzi’ne ve beş aded kapu ile kırk yük tüvan ve iki bin akçe ve üç yüz yük kürek iki bin beşyüz akçe ve şikest olan câmları için elli aded cam tahtası ile bin beş yüz akçe ve iki yüz haml kısım bin akçeye ve merkûm külhanın cidârı için iki yük taş sekizyüz akçe ve cidârı için iki yük kireç altıyüz akçe ve hamam-ı merkûmun taşra cidârı ve ba’zı harâb olan yerleri için derzlik yüz kantar kireç iki bin akçe ve iç halvetlerin beş aded kapuları vazî’aları için yüz adet tahta ve müsemmâr için bin beş yüz akçe ve âdetâ cehennemlik ta’bir ittükleri mevzi’i tathir için bin beş yüz akçe ve külhan kapusunun iki adet od taşı ve nerdübanı için üç yüz akçe ve on günde iki sefer üstad ve dört nefer şâkirün te’âmiyesiyle bin altı yüz akçe cem’an yigirmi bin yüz akçe ile ançak ta’mir ve termim olunur noksan ile olmak mümkün değildir deyu icma’ ve ittifak ittüklerini mevlâna-i mezbûr mahallinde ketb ve tahrir idüb ba’dehu meclis-i şer’e gelüb ale vuku’a inhâ ve takrir itmeğin mâ hüve’lvâki’bi’t-taleb ketb olundu fi gurre-i şehir-i rebî’u’l-evvel li sene hamse ve seb’in ve elf”¹²⁸.

¹²⁸Manisa Şer’iye Sicilleri, Defter No: 124.

3- Gülgün Hatun (Dere) Hamamı

Dere Hamamı ya da Yedi Kızlar Hamamı adıyla da bilinen Gülgün Hatun Hamamı, Manisa İl merkezinde Çaybaşı Mahallesinde Sipil Dağına çıkan yolun kenarında bulunmaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait olan hamamın güneydoğusunda Dere (Gülgün Hatun) Mescidi bulunmakta olup Dere Mescidi külliyesine dahil bir yapıdır. Yapıda herhangi bir inşa kitabesi bulunmamakla birlikte hamamın dahil olduğu vakfiyeden, yapının İshak Çelebinin hanımı Gülgün Hatun tarafından Dere Mescidi ve kendi türbesine gelir getirmesi için 14. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olduğu anlaşılmaktadır¹²⁹.

İnşa malzemesi olarak, duvarlarda kaba yonu taş, moloz taş, tuğla ve devşirme kesme taş bloklar, kubbeler, kubbe geçişleri ve tonozlarda 0.25x0.25x0.50, 0.37x0.30x0.50, 0.20x0.30x5, 0.23x0.35x5, 0.13x0.30x5 m. ebatlarında tuğla kullanılmıştır. Dış cephe duvar örgüsünde tuğlaların iki ya da üç moloz taş sırasının arasında hatıllar oluşturacak şekilde örüldüğü görülmektedir(Foto 49). Duvar örgüsü içlerinde bol miktarda tuğla parçaları da bulunmaktadır. Yapının 2007 yılından önceki onarımları bilinmemektedir. 2007 yılında büyük çaplı bir restorasyon geçiren yapı (Foto. 60–61–62) şuanda da bir restorasyon çalışması içerisinde (Foto. 64).

Kuzey batı cephede tuğla kemerli bir girişten(Foto 50) girilen soyunmalık mekanı kare planlı bir şemaya sahiptir(Çizim 3). Üzeri 10.50 m. çapında büyük bir kubbeye örtülüdür. Kubbeye geçiş Türk üçgenleriyle sağlanmıştır(Çizim 3; Foto. 51). Mekânın doğu duvarı hariç üç tarafı 0.53 m. genişliğinde 0.56 m. derinliğinde sivri kemerli dikdörtgen nişlerle çevrilidir(Foto. 53). Bu nişler hamama gelenlerin eşyalarını koymaları için tasarlanmıştır. Bu nişlerin hemen önünde 1 m. genişliğinde bir seki vardır. Bu alan bir oturma yeri olarak düzenlenmiş olmalıdır(Foto. 53).

Soyunmalık mekanının kuzeydoğu cephesinden 0.76 m. genişliğinde kemerli bir girişten dikdörtgen planlı üzeri sivri beşik tonozla örtülü 3.13x4.14 m. boyutlarındaki aralık mekanına girilmektedir.(Foto 51; Çizim 3). Bu kısmın kuzeybatı cephesinde hamama girişi sağlayan 0.81 m. genişliğinde kemerli bir giriş daha bulunmaktadır. Yine bu kısmın doğu ve kuzey duvarlarında, oturmak için düzenlenmiş sekiler yer alır.

¹²⁹ Ç. Uluçay, a.g.e., s. 112-113. ; İ. Gökçen, a.g.e., s. 99-100.

Aralık kısmını güneydoğusunda yer alan 0.84 m. genişliğinde ve 1.20 m. derinliğinde kemerli bir girişten ılıklik mekanına geçilir. Ilıklik kare planlı ve üzeri kubbeyle örtülüdür (Çizim 3). Kubbeye soyunmalık mekânındaki gibi Türk üçgenleriyle geçilir. Ilıklik mekanının da üç kenarında 0.83 m. genişliğinde oturma sekileri bulunmaktadır.

Bu mekânın Güneybatısından tıraşlık ve sıcaklık mekânlarına geçilmektedir. 0.72 m. genişliğinde 1.04 m. derinliğinde kemerli bir kapıdan tıraşlık bölümüne geçilmektedir(Çizim 3). Bu mekân da kare planlı üzeri kubbeyle örtülüdür. Kubbe geçişleri burada da Türk üçgenleri şeklinde düzenlenmiştir.

Ilıklığın güneyinden 0.67 m. genişliğinde kemerli bir girişle esas mekana yani sıcaklığa girilir. Haçvari plan şemasına sahip mekanda dört adet eyvan yer almaktadır(Foto. 56–57)). Üzeri büyük bir kubbeyle örtülü olan mekanın kubbe geçişleri pandantiftir(Çizim 3). Eyvanların üzeri sivri kemerli tonoz ile örtülüdür. Sıcaklığın dört köşesinde kare plan şemasına sahip dört halvet bulunmaktadır. Halvetlere giriş köşelerde bulunan kemerli kapılarla sağlanmaktadır(Foto. 56–57). Halvetler tıraşlık ve ılıklikta olduğu gibi Türk üçgeniyle geçilen kubbeyle örtülüdür(Çizim 3).

Sıcaklığın kuzeydoğusunda dikdörtgen planlı sivri beşik tonozla örtülü su deposu yer alır. Su deposunun gerisinde ise külhan bulunmaktadır(Foto. 49–58). Sıcaklıkla su deposunun arasında düz atkılı bir adet kontrol penceresi vardır(Çizim 3).

Yapının Mimari Özellikleri ve Karşılaştırılması

S. Eyice'nin hamamların sıcaklık mekanlarına göre yapmış olduğu tipolojiye göre, Gülgün Hatun Hamamı (A) tipi diye adlandırdığı ‘‘Haçvari Dört Eyvanlı ve Köşe Hücreli’’ plan tipine girmektedir¹³⁰. Hamam kuzeydoğu güneybatı doğrultusunda aynı eksen üzerinde sıralanan ılıklik, tıraşlık, sıcaklık, halvetler ve su deposu ile batı cephesinin güney ucunda yer alan soyunmalık mekânından oluşmaktadır(Çizim 3). Sıcaklık bölümünde bulunan eyvanlar sivri kemerli alınlıklarla dışa açılır(Foto 57). Hamamın dıştan üç büyük, beş küçük kubbeli bir görünümü vardır(Foto 60,64). Hamamın İç kısmında veya dış cephesinde düzenlenmiş herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. Hamamın soyunmalık mekânının kuzey cephesi belediyenin yol

¹³⁰ S. Eyice, **a.g.m.**, s.108-120.

genişletme çalışması sebebiyle 2007 yılındaki restorasyona kadar yıkık durumdaydı¹³¹. Bu restorasyonda orijinal haline geri getirildi. Gülgün Hatun Hamamı, ”Haçvari Dört Eyvanlı ve Köşe Hücreli” plan tipiyle Beyşehir Eşrefoğlu Hamamına¹³², İstanbul Gedik Ahmet Paşa Hamamı’na¹³³ ve Manisa Çukur (İshak Çelebi) Hamamına¹³⁴, Karaman Emir Süleyman Hamamına¹³⁵. Ermenek Karamanoğlu Mehmet Bey Hamamına benzer¹³⁶.

Tarihlendirme

Yapıda herhangi bir inşa kitabesi bulunmamaktadır. İshak Çelebiye ait vakfiyeden, yapının İshak Çelebi’nin hanımı Gülgün Hatun tarafından Dere Mescidi ve kendi türbesine gelir getirmesi için 14. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olduğu anlaşılmaktadır¹³⁷.

Ayrıca Manisa’ya ait 1625–1650 yıllarına ait 61 nolu şer’iye sicil defterinde hamamın adı zikredilmektedir. Bu durum bize Dere (Gülgün Hatun) Hamamının bu tarihler arasında faal olduğunu göstermektedir¹³⁸.

Yapıda Aralık kısmının bulunması da hamamın tarihlendirmesini desteklemektedir. Çünkü aralık kısmı yaygın olarak Anadolu Selçuklu Hamamları’nda kullanılmış, 14. yüzyılda küçülmüş, 15. yüzyılda ebat olarak biraz daha küçülmüş, 16. yüzyıldan itibaren ise tamamen ortadan kalkmıştır¹³⁹. Bu durum Gülgün Hatun Hamamın 14. yüzyılda yapılmış olduğu kanısını daha da güçlendirmektedir.

¹³¹ H. Acun, **a.g.e.**, s.501, Plan.64.

¹³² Y. Önge, ”Konya Beyşehir’de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı”, **Vakıflar Dergisi**, S. VII, Ankara, 1968, s. 139–144.

¹³³ K. A. Aru, **a.g.e.**, s. 65–67.

¹³⁴ H. Acun, **a.g.e.**, s. 493.

¹³⁵ Y. Önge, **a.g.e.**, s. 34, şek. 4.

¹³⁶ Y. Önge, **a.g.e.**, s. 34, şek. 7.

¹³⁷ Ç. Uluçay, **a.g.e.**, s.112-113. ; İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 99-100.

¹³⁸ H. Sofuoğlu, **İslam Hukukunun Uygulanması Bakımından Şer’iye Sicilleri (1625-1650)**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bilimleri ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2010, s. 216.

¹³⁹ Y. Önge, **a.g.e.**, s. 22.

4- Dilşikar Hatun Hamamı

Manisa il merkezi, Necati Bey Mahallesi, 20 M.3 pafta, 3228 ada, 1 parselinde kayıtlı olan Dilşikar Hatun Hamamı, Dilşikar Cami külliyesine dahil olup caminin 50 m doğusunda yer almaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Bölge Müdürlüğünde olan Yapıda herhangi bir inşa kitabesi bulunmamaktadır. Hamam, dahil olduğu Dilşikar Cami külliyesine göre tarihlendirilmektedir. Cami H 987/M. 1579–1580 yapılmış olduğuna göre hamam da bu tarihler arasında inşa edilmiştir.

İnşa malzemesi olarak, duvarlarda kaba yonu taş, moloz taş, tuğla, kesme taş bloklar, kubbeler, kubbe geçişleri ve tonozlarda tuğla kullanılmıştır(Foto 67).

Erkekler kısmı ve kadınlar kısmı plan şeması bakımından aynı olan Dilşikar Hatun Hamamının erkekler kısmı soyunmalık mekanına güneydoğu ucunda bulunan 1.26 m. genişliğinde, 1.02 m. derinliğinde, basık kemerli bir girişten girilir(Çizim 4;Foto 84). Bu bölüm kare planlı olup ortasında sekizgen formlu bir havuz bulunmaktadır(Foto 69). Soyunmalığın etrafı hamama gelenleri oturması amacıyla tasarlanmış olan ortalama 1.59 m. genişliğinde bir sekiyle çevrilidir(Foto 81). Bu sekinin gerisinde 0.83 m. genişliğinde, 0.43 m. derinliğinde sivri kemerli nişler bulunmaktadır(Foto 81). Soyunmalığın etrafında eskiden iki katlı ahşaptan yapılmış soyunma kabinleri varken bu gün bunlar kaldırılmıştır¹⁴⁰. 2006 Kasım ayı restorasyonundan önce soyunmalığın kuzey cephesinde ikinci bir kapı daha bulunmaktayken bu kapı çalışmalar sırasında kapatılmıştır¹⁴¹. 73 metrekarelik bir alanı oluşturan soyunmalık mekanının üzeri, sivri tromplarla geçiş sağlanan, dıştan sekizgen kasnak üzerine oturtulmuş büyükçe bir kubbeyle örtülüdür(Foto 66;80;83). Kubbe kasnağının dört yanında sivri kemerli pencere açıklıkları bulunmaktadır. Üzeri alaturka kiremitle kaplı olan kubbenin tam ortasında ise bir adet aydınlatma feneri bulunmaktadır(Foto 66).

Kadınlar kısmı soyunmalık mekanına giriş ise batıda yer alan 1.38 m. genişliğinde 0.61 m. derinliğinde kemerli bir kapıyla sağlanır(Foto 66;75). Bu girişin önü Kuzey Güney yönünde 5.62 m. Doğu-Batı yönünde ise 3.84 m. uzunlukta bir duvarla kafes içine alınmıştır(Çizim 4;Foto 66). Erkekler kısmı soyunmalık mekanıyla

¹⁴⁰ H. Acun, **a.g.e.**, s. 533

¹⁴¹ H. Acun, **a.g.e.**,1999, s. 534, Plan. 70.

plan şeması bakımından benzerlik gösteren mekanın üzeri de alaturka kiremitle kaplanmıştır.(Çizim 4;Foto 66).

Erkekler kısmı soyunmalık mekanının kuzey doğusundan 0.77 m. genişliğinde, 0.45 m. derinliğinde bir kapıyla ılık mekanına girilir. Bu girişin hemen üzerine yağmaklı bir baca yerleştirilmiştir¹⁴²(Foto 82). Ilık mekanı iki bölümlü olup kare planlı bölümün üzeri kubbeye örtülmüştür. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Dikdörtgen planlı olarak tasarlanan bölüm ise tuvalet mekanı olarak tasarlanmıştır(Çizim 4). Bu mekanın üzeri ise tonozla örtülmüştür. H. Acun "Manisa'da Türk Devri Yapıları" adlı çalışmasında erkekler kısmındaki sıcaklığın kuzeyinde bulunan halvet hücrelerinin altında ılıklığa açılan bir tıraşlık mekanı olabileceğini söylemiştir¹⁴³. Fakat yapıdaki restorasyon çalışmalarında sıva raspası yapılmış ve ılıklığa açılan herhangi bir giriş açıklığına rastlanılmamıştır¹⁴⁴. Biz de buranın halvet hücreleri olarak kullanıldığına inanmaktayız.

Ilıklığın kuzeyinden 0.61 m. genişliğinde sivri kemerli bir girişten sıcaklık mekanına geçilir. Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen bir plan şemasına sahip olan sıcaklık mekanı iki askı kemeriyle üç bölüme ayrılmış ve ortada kare bir mekan elde edilmiştir(Çizim 4). Bu alanın üzeri de tromp geçişlere sahip bir kubbeye örtülmüştür. Kubbe üzerinde aydınlatmayı sağlamak amacıyla yapılmış, yıldız ve çokgen şekilli açıklıklar bulunmaktadır(Foto. 74–81). Bunlar dıştan fil gözü dediğimiz cam fanuslarla kapatılmıştır(Foto. 66). Kubbeli mekanın iki yanında bulunan bölümler ise dikdörtgen planlı bir şemaya sahiptir(Çizim 4; Foto. 66). Bu bölümlerin üzeri ise yarım çapraz tonozlarla örtülmüş olup, bu tonozların üstünde de yine aydınlatmayı sağlama amaçlı açıklıklar bulunmaktadır. Sıcaklık mekanının ortasında sekizgen formlu bir göbek taşı bulunmaktadır. Sıcaklığın güney bölümünden 0.59 m. genişliğindeki sivri kemerli girişlerden halvet hücrelerine girilir. 12 metrekarelik bir alanı oluşturan bu hücrelerin üzeri de kubbeye örtülüdür. Kubbeye dilimli tromplarla geçilir(Foto. 68). Kubbelelerin üzerinde aydınlatmayı sağlama amacıyla yapılmış altıgen formlu fil gözleri bulunmaktadır(Foto. 66). Doğudaki halvetin güney ve doğusunda iki, batıdaki halvetin

¹⁴² Aralık kısmının ortadan kalktığı hamamlarda, buhar çıkışı ve ısı kaybını önlemek amacıyla, soyunmalık mekânından ılık mekanına geçişi sağlayan kapının üzerine yağmaklı bir baca yerleştirilmiştir. C. Çakmak, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁴³ H. Acun, **a.g.e.**, s.532.

¹⁴⁴ Bilgi için bkz. T.C Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, İzmir Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Manisa Dilşikar Hatun Hamamı Raporu, Nisan 2007.

güney ve batısında iki olmak üzere toplamda dört adet mermerden oyulmuş kurna bulunmaktadır(Foto. 78). Ayrıca batıdaki halvetin güney duvarında su deposunun su seviyesini kontrol etmek ve gerektiğinde temizliğin yapılabilmesine olanak sağlamak amacıyla yapılmış bir adet kontrol penceresi bulunmaktadır(Foto 77). Kuzeyde bulunan halvet ise güneydekilere göre daha küçük bir boyuta sahiptir. 8 metrekarelik bir alan kaplayan halvetin üzeri kubbeyle örtülmüştür. Bu mekanda da kubbe geçişleri dilimli troptur. Halvetlerin gerisinde ise dikdörtgen planlı üzeri sivri beşik tonozla örtülü su deposu bulunmaktadır(Çizim 4).

Erkekler bölümüyle kadınlar bölümü plan şeması bakımından benzerlik gösteren hamamın kadınlar bölümünde erkekler bölümüne göre birkaç fark göze çarpar. Örneğin erkekler bölümünün kuzeyinde yer alan 8 metrekarelik halvet hücresi kadınlar bölümünde ılıklığa açılan bir temizlik mekanı olarak tasarlanmıştır(Çizim 4). Ayrıca erkekler bölümüm sıcaklık mekanında bulunan sekizgen formlu göbek taşı uygulaması kadınlar bölümünde bulunmamaktadır (Çizim 4). Bu durumun orijinalde de böyle olup olmadığı bilinmemektedir. Fakat Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Dilşikar Hatun Hamamının dönem içinde hamam dışında farklı işlevlerde kullanılmış olması bu bölümlerde değişiklik yapılmış olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Muhtemelen erkekler kısmında yer alan göbek taşına benzer bir taşta kadınlar kısmında bulunmaktaydı. Belirttiğimiz Bu iki temel fark dışında erkekler bölümüyle kadınlar bölümü arasında göze çarpan başka bir fark bulunmamaktadır(Çizim 4).

Süsleme

Dilşikar Hatun hamamı erkekler ve kadınlar bölümü soyunmalık mekanlarının Kemer içlerinde, kubbe geçişlerinde ve nişlerin alınlık kısımlarında C ve S kıvrımlı kartuşlar içerisinde çiçek, kıvrım dallar ve natüralist bitki motiflerinden oluşan kalemişi süslemeler bulunur(Foto. 71–72–73–83). Türk hamamlarında nadir görülen bu süslemelere Alanya Alara Kalesi Köşkü Hamamı (1224–25)¹⁴⁵ duvarlarında kırmızı ve siyah kalem işleriyle bezenmiş panolar ve Ankara Eski Hamam'ın (15. yy)¹⁴⁶ ılıklik duvarındaki bezemelerde rastlarız.

¹⁴⁵ Resim için bkz. Y.Önge, a.g.e., s. 176, Resim.16.

¹⁴⁶ Resim için bkz. Y.Önge, a.g.e., s. 84, Resim.5.

Yapının Mimari Özellikleri ve Karşılaştırılması

Bir Çifte Hamam olan Dilşikar Hatun Hamamı, S. Eyicenin hamamların sıcaklık mekanlarına göre yapmış olduğu tipolojiye göre, "ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çifte halvetli" (E) plan tipine girer¹⁴⁷(Çizim 4). Hamam Güney-Kuzey doğrultusunda aynı eksen üzerinde sıralanan soyunmalık, ılıkılık, tıraşlık, sıcaklık, halvetler ve su deposu mekânından oluşmaktadır(Çizim 4). Hamam Kuzey-Güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Sıcaklığı enine dikdörtgen planlı iki eyvanlıdır. Eyvanlar Doğu ve Batıdadır. (Çizim 4). Orta mekanla eyvanlar birbirinden birer askı kemeriyle ayrılırlar. Sıcaklık orta mekanı kare planlı ve üzeri kubbeye örtülüdür. Kubbeye tromplarla geçilir.

Genellikle küçük boyutlu hamamlarda uygulanan bu plan tipinin Anadolu'da pek çok örneği bulunmaktadır. Tokat Pervane Hamamı kadınlar kısmı (13. yy.)¹⁴⁸ bu plan tipinin Anadolu Selçuklu döneminde görülen erken tarihli tek örneğidir. Mudurnu Yıldırım Hamamı kadınlar kısmı (1382)¹⁴⁹, Ankara Karacabey Hamamı (1444)¹⁵⁰, Bursa Umurbey Hamamı (15. yy.)¹⁵¹, Edirne Mihalgazi Hamamı(15. yy.)¹⁵², Manisa Alaca (Hazma Bey) Hamamı (15. yy.)¹⁵³, Bursa Başçı İbrahim Hamamı (15.yy.)¹⁵⁴, İznik Büyük Hamam (14. yy.)¹⁵⁵, Manisa Hüsrev Ağa Hamamı (1558)¹⁵⁶ İstanbul Çandarlı İbrahim Paşa Hamamı erkekler kısmı (15. yy. ikinci yarısı)¹⁵⁷ ve Karaman Yeni Hamam kadınlar kısmı (16.yy. sonu)¹⁵⁸ ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çifte halvetli hamamlardan bazılarıdır.

¹⁴⁷ S.Eyice, **a.g.m.**, s. 112-120.

¹⁴⁸ Plan için bkz. Y.Önge, **a.g.e.**, s. 248.

¹⁴⁹ Plan için bkz. O. Aslanapa, **Yüzyıllar boyunca Türk Sanat (14. Yüzyıl)**, İstanbul, 1977, s. 198.

¹⁵⁰ Plan için bkz. E. H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murat Devri (1403–1451)**, CII, İstanbul, 1972, s. 266 şek. 458.

¹⁵¹ Plan için bkz. N. Beşbaş-H. Denizli, **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, C. III, s. 378.

¹⁵² S. Erken, "Edirne Hamamları" **Vakıflar Dergisi**, S.X, Ankara, 1973, s 420 Şekil. 3.

¹⁵³ Plan için bkz. İ. Kuyulu, "Manisa Alaca (Hazma Bey) Hamamı" **Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi** VI, İzmir, 1992 s. 66.

¹⁵⁴ Plan için bkz. E.H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (1451–1481)**, C.III, İstanbul, 1973, s.133.

¹⁵⁵ S. Eyice, **a.g.m.**, s.119.

¹⁵⁶ Plan için bkz. (Çizim 1)

¹⁵⁷ Plan için bkz. İ. A. Yüksel, **Osmanlı Mimarisinde II. Bayazid- Yavuz selim Devri (1481–1520)**, V, İstanbul, 1983, s. 230.

¹⁵⁸ Plan için bkz. Y. Önge, **a.g.e.**, s. 37, Şekil. 9.

Tarihlendirme

Yapıda herhangi bir inşa kitabesi bulunmamaktadır. Hamam, dahil olduğu Dilşikar Cami külliyesine göre tarihlendirilmektedir. Cami H 987/M. 1579–1580 yapılmış olduğuna göre hamam da bu tarihler arasında yapılmış olmalıdır¹⁵⁹.

Külliyelerde ilk olarak, külliye inşasında çalışanların yıkanıp temizlenebilmeleri ve yahut da külliye inşasına gelir sağlanması amacıyla hamamların inşa edildiği düşünülürse, hamamın bu tarihten önceki bir tarihte inşa edilmiş olabileceği de düşünülmektedir¹⁶⁰. H. 1083/ M1672- 1673 tarihinde camiyle birlikte onarım gören hamam¹⁶¹(Foto. 80), dönem içerisinde konut, turşu fabrikası gibi farklı amaçlarla kullanılmıştır¹⁶². Son olarak Kasım 2006 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğüne onarım gören hamam(Foto 65;66) günümüzde Akıl ve Ruh Sağlığı Merkezi olarak kullanılmaktadır.

Ayrıca 1665–1666 tarihli 124 nolu Manisa şer’iye sicil defterinde hamama ait bilgiler bulunmaktadır. Bu defterde hamamdan şöyle zikredilmektedir.

“Medine-i Mağnisa’da merhûme Dilşikar Hâtun binâ eylediği câmi’-i şerif evkâfına berât-ı alişân ile bi’l-fiil müteveli olan Mefharü’l-müderresinü’l-fihham Mahmud Efendi ibn-i Şa‘ban tarafından umûr-ı evkâfa kâim-i makâm ve vekil olan mufahharü’ş şüyuh el-Hâc Muslihiddin Efendi ibn-i Himmed meclis-i şer’-i şerifte râfiu’r-râkim el-Hâc Mehmed bin Abdullah nam kimesne mukâbelesinde vekâleten ikrâr ve takrir-i kelâm idüb vakf-ı mezbûrun Dilşikâr Hamamı dimekle ma‘ruf hamam-ı cedidden sefkini çifte hamamın sene-i atike icâresi marta tamam olub sene-i cedidede beyne’l talibin icâreye arz olundukta yigirmi bin beş yüz akçede mezbûr el-Hâc Mehmed üzerinde karar idüb ziyâde ile tâlib-i aher zuhur itmemeğin işbu sene hamse ve seb‘in ve elf şa‘banının yigirmi dördüncü gününde vâki‘ mart ibtidâsından sene-i Atike martına varınca hamam-ı mezbûru yigirmi bin beş yüz akçeye icâr ve teslim eyledim didikte ol dâhi isti‘câr ve kabul itmeğin meblağ-ı mezbûru mâh-ı bimâh taraf-ı vakfa edâ ve teslime te‘ahhüd idecek mâ vak‘a bi’t-taleb ketb olundu fi’s-sâlis ve’l-ışrin min

¹⁵⁹ H. Acun, **a.g.e.**, s. 532.

¹⁶⁰ H. Acun, **a.g.e.**, s. 532.

¹⁶¹ İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 142.

¹⁶² H. Acun, **a.g.e.**, 1999, s. 532.

řa‘banü’l-mu‘azzam fi sene hamse ve seb‘in ve elf ”¹⁶³. Bu kayıt hamamın bu (H. 1075/M. 1665) tarihlerde de faal olduğunu göstermektedir.

¹⁶³ Manisa şer‘iye Sicilleri, Defter No: 124

5- Hafsa Sultan Hamamı

Manisa il merkezi, İbrahim Gökçen Bulvarı, Mimar Sinan Mahallesi, başaran Sokak No:1 de yer alan Sultan hamamı, çifte hamam olarak inşa edilmiş olup yapının mülkiyeti bugün Vakıflar Genel Müdürlüğüne aittir.

Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen bir şekilde uzanan hamamda inşa malzemesi olarak duvarlarda ve kubbe kasnaklarında kesme taş, moloz taş, tuğla karışımı, kubbeler, kubbe geçişleri ve tonozlarda ise sadece tuğla kullanılmıştır. Kapı ve pencere lentoları, kurnalar mermerdendir(Çizim 5;Foto 110).

Yapının dış cephe duvar örgüsünde, tuğlaların bir moloz taş sırasının arasına hatıllar oluşturacak şekilde örüldüğü, almaşık duvar tekniği uygulaması görülmektedir(Foto. 112). Duvarın üst bitim noktasında iki sıra şeklinde düzenlenmiş kirpi saçak uygulaması vardır(Foto. 112). Yapı ileriden çok kubbeli bir görünüme sahiptir¹⁶⁴. Bu kubbelerden soyunmalık ve sıcaklık mekanlarına ait olanlar sekizgen bir kasnak üzerine oturtulmuş ve her kenarına sivri kemerli pencere açıklıkları yerleştirilmiştir. Kuzeydoğu cephede, kadınlar kısmı soyunmalık mekanı girişinin sağ ve solunda, kare bir form arz eden, mermer lentolu ve üzerinde hafifletme kemeri bulunan iki adet pencere bulunmaktadır(Foto. 112). Gerek erkekler kısmında gerekse kadınlar kısmında olsun. Yapıya kubbe kasnağında bulunan pencere açıklıkları ve kadınlar kısmı girişinin iki yanında bulunan pencereler dışında açılmış olan başka bir pencere uygulaması bulunmamaktadır¹⁶⁵.

Anadolu'da birçok hamam örneğinde olduğu gibi bu hamamda da erkekler bölümü girişi ile kadınlar bölümü girişi mahremiyet nedeniyle farklı cephelerdedir. Erkekler bölümü girişi güneydoğu cephede yer alırken kadınlar bölümü girişi kuzeydoğudadır(Çizim 5).

Hamam Güney-Kuzey doğrultusunda aynı eksen üzerinde sıralanan soyunmalık, ılıklik, sıcaklık, halvetler ve su deposu mekânından oluşmaktadır(Çizim 5).Erkekler

¹⁶⁴ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (Sadeleştiren Z. Danışman), C.VIII. İstanbul, 1971, s. 77.

¹⁶⁵ Kadınlar kısmı soyunmalık mekanında bulunan pencere uygulaması Türk Hamam Mimari'sinde mahremiyet nedeniyle tercih edilmeyen bir uygulamadır. Bu yüzden Sultan Hamamında görülen pencere uygulanması istisnai bir durum olarak göze çarpar. Daha çok Klasik Dönem hamamlarında gördüğümüz bu uygulama Manisa hamamlarında Hafsa Sultan Hamamı ve Karaköy (İvaz Paşa) Hamam'ında görülmektedir.

bölümü soyunmalık mekanına 1.36 m. genişliğinde dikdörtgen formlu basık kemerli bir kapıyla girilir(Foto. 113). Kapının hemen üzerinde kapıya binen yükü azaltma amacıyla yapılmış hafifletme kemeri vardır (Foto113). 16.65x16.73 m. ebatlarında kare planlı bir şemaya sahip olan mekanın üzeri kubbeyle örtülüdür. Kubbe geçişleri iki kademeli olarak tasarlanmıştır. İlk olarak trop diğesinde ise prizmatik üçgen kuşağıyla geçiş sağlanır. Soyunmalık mekanın güneyinde bir, kuzeyinde üç, doğusunda iki olmak üzere toplamda altı adet 0.70 m. genişliğinde ve 0.57 m. derinliğinde dikdörtgen formlu niş bulunmaktadır¹⁶⁶(Foto. 121). Bu nişlerin hemen gerisinde ise ortalama 1.35 m. genişliğinde yapılmış seki vardır(Çizim 5). Yapı 1963–1972 yılları arasında büyük bir restorasyon geçirmiştir¹⁶⁷. Bu tarihlerden önce yapının ne kadar kötü bir durumda olduğu fotoğraflardan anlaşılmaktadır(Foto 108). Restorasyondan sonra sekinin üzerine ahşaptan yapılmış soyunma kabinleri eklenmiştir(Foto 108), kubbe içlerine, kubbe geçişlerine ve giriş kemerleri üzerine altın varak uygulaması yapılmıştır(Foto. 121–123–124). Soyunmalık mekanı kubbe kasnağı üzerine açılmış sekiz adet pencere ve kubbenin tam ortasında bulunan altıgen formlu fenerle aydınlatılmaktadır(Foto 110–120). Mekanın tam ortasında ise altıgen ayak üzerine oturtulmuş üst kısmı oval formlu küçük bir süs havuzu bulunmaktadır(Foto. 117).

Soyunmalık bölümünün güneybatı cephesinde bulunan 0.70 m. genişliğinde kemerli bir girişten ılıklik bölümüne geçilir. Ilıklık mekanı enine dikdörtgen planlı bir şemaya sahiptir. Kemerlerle üç bölüme ayrılmış olan mekanların üzeri kubbeyle örtülüdür(Foto 119). Güneydeki bölüm, pandantif geçişleri olan oval bir kubbeyle örtülüdür ve tuvalet mekanı olarak kullanılmaktadır(Foto 123). Kuzeyde yer alan ve sivri bir kemerle orta mekana bakan kısım ise bugün sauna olarak kullanılmaktadır(Foto 118,122). Orta mekanın kubbesine ise mukarnaslı pandantiflerle geçiş yapılır. Ayrıca ılıklik bölümünün duvar hizasında 0.40 m. genişliğinde seki bulunmaktadır(Foto 119).

Ilıklık bölümünün batı cephesinden 0.70 m. genişliğinde kemerli bir girişle sıcaklık bölümüne geçilir. Sıcaklık bölümü Semavi Eyice'nin hamamların sıcaklık bölümlerine göre yapmış olduğu tipolojiye göre "Yıldızvari Sıcaklıklı Tip" gurubuna girer¹⁶⁸(Çizim 5). Sıcaklık mekanı sekizgen bir plan şemasına sahiptir ve bu sekizgenin

¹⁶⁶ Bu nişlerin yapılma amacından daha önce bahsetmiştik.

¹⁶⁷ Anonim, **Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar**, Ankara, 1973.

¹⁶⁸ S. Eyice, **a.g.m.**, s.112-120.

her bir köşesinde derince bir eyvan şeklinde düzenlenmiş nişler yer alır(Foto 127). Bu nişler yıkanma mekanı olarak kullanılmaktadır. Sıcaklık mekanının tam ortasında sekizgen bir forma sahip olan mermerden göbek taşı yer alır(Foto. 109–125). Sıcaklık mekanının üzeri pandantif geçişlere sahip büyük bir kubbeyle örtülmüştür(Foto. 127). Kubbe üzerinde çok sayıda altıgen formlu dışarıdan fil gözü dediğimiz cam fanuslarla kapatılmış açıklıklar ve yine altıgen bir forma sahip aydınlatma feneri yer almaktadır. Giriş eyvanı ve batıda yer alan eyvan dışındaki tüm eyvanlarda mermerden yapılmış kurnalar bulunur. Bu kurnaların üzerlerinde sonraki dönemlerde eklenmiş çini plakalar yer alır(Foto 127). Bu eyvan şekilli nişlerin üzeri sivri kemerli beşik tonozlar örtülmüştür. Sıcaklık mekanının batısında kalan ve diğerlerine göre daha derin tutulmuş eyvanın üzeri ise pandantif geçişlere sahip oval bir kubbeyle örtülmüştür. Bu mekanın doğu ve batısında ise eş büyüklükte üzerleri kubbeyle örtülmüş halvet hücreleri yer almaktadır(Çizim 5). Kuzeydeki halvetin batı cephesinde bir adet kontrol penceresi bulunmaktadır. Sıcaklık mekanının güneydoğusunda sıcaklığa açılan üzeri kubbeyle örtülmüş bir mekan daha bulunmaktadır. Gerek ebat olarak küçük oluşu gerekse hamamın ılıklik mekanında tıraşlık diye nitelendirebileceğimiz bir mekanın olmayışı bu mekanın tıraşlık olarak kullanılan bir bölüm olabileceğini düşündürmektedir(Çizim 5). Sıcaklık kısmının batısında ise üzeri beşik tonozla örtülmüş su deposu ve külhan yer almaktadır(Foto. 129;Çizim 5).

Sultan hamamının kadınlar kısmı erkekler kısmıyla plan şeması bakımından çok büyük benzerlik göstermektedir. Kadınlar kısmı soyunmalık bölümüne kuzey doğu cepheden kemerli bir girişle girilir(Foto. 111). Kare plan şemasına sahip soyunmalık mekanının üzeri pandantif geçişlere sahip büyük bir kubbeyle örtülmüştür. Kubbe dıştan kurşun plakalarla kaplıdır(Foto. 110). Kubbe kasnakları üzerine açılmış sekiz adet pencere ve kubbe ortasında yer alan altıgen formlu bir fenerle aydınlatılan mekanın tam ortasında altıgen ayak üzerine oturtulmuş oval bir süs havuzu yer alır. Kadınlar kısmını soyunmalık mekanıyla erkekler kısmı soyunmalık mekanı arasındaki en büyük fark, kadınlar kısmı soyunmalık mekanının kuzey cephesinde girişin sağ ve solunda yer alna iki adet pencere açıklığının oluşudur yukarıda da bahsettiğimiz gibi mahremiyet nedeniyle Türk hamamlarında pek fazla tercih edilmeyen bu uygulama bir hayli ilginçtir ve akla bu kısmın geçmişte kadınlara değil de erkeklere ait bir bölüm olabileceği düşüncesini getirir(Foto. 112). Kadınlar kısmı soyunmalık mekanı duvarlara açılmış niş

sayıları bakımından da erkekler kısmına göre daha zengindir. Güney cephede altı doğu cephede altı ve batı cephede beş olmak üzere toplamda on yedi adet 0.60 m. genişliğinde 0.66 m. derinliğinde dikdörtgen formlu niş yer alır(Çizim 5).

Kadınlar kısmı soyunmalığının batı cephesinden hafif kuzey kaymış 0.75 m. genişliğinde kemerli bir girişten ılık mekanına geçilir. Kuzey güney yönünde dikdörtgen bir forma sahip olan ılık mekanı kemerlerle üç bölüme ayrılmış ve güneyde iki adet kare mekan, kuzeyde ise dikdörtgen formlu üzeri beşik tonozla örtülmüş bir mekan elde edilmiştir. Kare mekanların üzerleri pandantif geçişleri olan kubbeye örtülmüştür. Tonozlu mekan tuvalet olarak kullanılmaktadır(Çizim 5).

Ilıklığın batısından 0.75 m. genişliğinde kemerli bir açıklıkla sıcaklık mekanına geçilir sıcaklık mekanı erkekler kısmında olduğu gibi Semavi Eyice'nin hamamların sıcaklık bölümlerine göre yapmış olduğu tipolojiye göre "Yıldızvari Sıcaklıklı Tip" gurubuna girer¹⁶⁹. Sıcaklık mekanı sekizgen bir plan şemasına sahiptir ve bu sekizgenin her bir köşesinde derin bir eyvan şeklinde düzenlenmiş nişler yer alır. Bu nişler yıkanma mekanı olarak kullanılmaktadır. Sıcaklık mekanının tam ortasında sekizgen forma sahip olan mermerden göbek taşı yer alır. Sıcaklık mekanının üzeri pandantif geçişlere sahip büyük bir kubbeye örtülmüştür. Kubbe üzerinde çok sayıda altıgen formlu dışarıdan fil gözü dediğimiz cam fanuslarla kapatılmış açıklıklar ve yine altıgen bir forma sahip aydınlatma feneri yer almaktadır. Giriş eyvanı ve batıda yer alan eyvan dışındaki tüm eyvanlarda mermerden yapılmış kurnalar bulunur. Eyvan şekilli nişlerin üzeri sivri kemerli beşik tonozlar örtülmüştür. Sıcaklık mekanının batısında kalan ve diğerlerine göre daha derin tutulmuş eyvanın üzeri ise pandantif geçişlere sahip oval bir kubbeye örtülmüştür. Bu mekanın doğu ve batısında ise eş büyüklükte üzerleri kubbeye örtülmüş halvet hücreleri yer almaktadır(Çizim 5).

Sultan hamamı süsleme kompozisyonu açısından fakir bir durumda olmakla birlikte kadınlar girişi kemer alınlığında madalyon içine alınmış bir çarkıfelek motifi bulunmaktadır(Foto. 111–115). Ayrıca sıcaklık bölümünde yer alan pandantif kubbe geçişlerinde üçgen kısımlarının üzeri mukarnaslarla doldurulmuş ve yukarıdan aşağıya doğru inen kabartma bir rumi kuşağıyla sonlandırılmıştır(Foto 127–128). Erkekler kısmı ılıklığının kuzey bölümünde, (bugün sauna olarak kullanılan bölümün doğu ve batı

¹⁶⁹ S. Eyice, **a.g.m.**, s.112-120.

duvarında) mukarnas dizeleriyle hareketlendirilmiştir(Foto. 122). Her ne kadar geç dönemde yapılmış olsa da giriş kemerlerinin üzerinde yer alan bir dizi şerit halindeki altın varak uygulaması ve kurna alınlıklarında yer alan çini plakalara da süsleme bakımından kayda değer diğer öğelerdendir(Foto 121–124–127).

Yapının Mimari Özellikleri ve Karşılaştırılması

S. Eyice'nin hamamların sıcaklık mekanlarına göre yapmış olduğu tipolojiye göre, Hafsa Sultan Hamamı "Yıldızvari Sıcaklıklı Plan Tipi'ne" girer¹⁷⁰. Hamam doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Sıcaklık mekanı sekizgen bir plan şemasına sahiptir ve bu sekizgenin her bir köşesinde eyvan şeklinde düzenlenmiş nişler yer alır. Sıcaklık mekanının üzeri pandantif geçişlere sahip büyük bir kubbeye örtülmüştür. Kemerler sivri alınlıklarla dışa açılır(Çizim 5).

Hamam plan şeması bakımından Ereğli Vakıf (Eski) Hamamı (15.yy)¹⁷¹ Diyarbakır Suakar Hamamı (15.yy)¹⁷², Mardin Emir Hamamı(15.yy)¹⁷³, Karaman Yeni Hamam (16.yy)¹⁷⁴, Diyarbakır Çardaklı Hamam (16.yy)¹⁷⁵,larına benzer. Ayrıca Anadolu da bilinen en eski çifte hamamlar Kayseri'de bulunan Kölük Hamamı¹⁷⁶ ve Sultan Hamamıdır¹⁷⁷. Fakat bunların plan şemaları hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Çifte hamamlarda genellikle kadınlar bölümü erkekler bölümüne göre daha küçük boyutludur. Fakat Hafsa Sultan hamamında da olduğu gibi bazı hamamlarda kadınlar bölümü ve erkekler bölümü hemen hemen eş büyüklükte tutulmuştur. Bunlara örnek olarak Konya Sahip Ata Hamamı¹⁷⁸, Konya Hasbeyoğlu Hamamı (15.yy)¹⁷⁹, Bergama Hacı Hakim Hamamı (16.yy)¹⁸⁰ verilebilir.

¹⁷⁰ S.Eyice, **a.g.e.**, s. 112-120.

¹⁷¹ Y.Önge, **a.g.e.**, s. 37, Şekil. 10.

¹⁷² M.Sözen, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, İstanbul, 1971, s. 208–209.

¹⁷³ A. Altun, **Mardin'de Türk Devri Mimarisi**, İstanbul, 1971, s. 117–118.

¹⁷⁴ Y.Önge, **a.g.e.**, s. 36. Şekil. 9.

¹⁷⁵ Y.Önge, **a.g.e.**, s. 38. Şekil. 11.

¹⁷⁶ Y.Önge, **a.g.e.**, s. 121.

¹⁷⁷ Y.Önge, **a.g.e.**, s. 38.

¹⁷⁸ Y.Önge, **a.g.e.**, s. 38.

¹⁷⁹ İ. H. Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi**, Konya, 1964, s. 1071–1073.

¹⁸⁰ O. Bayatlı, **Bergama Tarihinde Türk İslam Eserleri**, İstanbul, 1956, s. 41–43.

Tarihlendirme

Hafsa Sultan Külliyesine dahil olan hamamda H.945/M.1538 tarihli bir inşa kitabesi bulunmaktadır(Foto 126). Bu kitabede şöyle yazar:

Kame el- melik'ül a-la Süleyman Han zi'l-ikram
 Şeraha nur'ul-mevla bi nur'ul-hayr ve'l- in'am
 Benet li-nnasi hammamen fesihan müstetab ez-zat
 Bekahullahü teşrifem ila en yahtim el-eyyam
 Li en yestefihümü tariha haze'l beyti itmamen
 Fe kale İbn'ül Alaşehri haza ahsen'ül hamam

Anlamı: Cömert ve meliklerin meliki Süleyman Han ki Allah onu nuruyla ve hayrıyla zenginleştirsin. Bu zat geniş ve hoş bir hamam yaptı. Allah bu binayı sonsuza kadar şerefli kılsın. Bu binanın tarihini anlamaları için Alaşehirli oğlu "bu hamamların en güzelidir" dedi. Kitabenin sonundan da anlaşıldığı üzere tarihlendirme ebced hesabı ile yapılmış olup Ahsen'ül-hamam ebced hesabı ile H.945/M.1538-39 tarihini vermektedir.

Fakat tarihçi İbrahim Gökçen ve Mustafa Çağtay Uluçay hamamın daha erken bir tarihte yapılmış olduğunu iddia etmekte ve Sultan Cami'ye ait H.929/M/1523 tarihli vakfiyede hamamın isminin geçtiğini söylemektedir¹⁸¹. İbrahim Hakkı Konyalı ise bu vakfiyede adı geçen hamamın bugünkü Sultan hamamı değil de başka bir hamam olduğunu söylemektedir¹⁸². İbrahim Gökçen ve Mustafa Çağtay Uluçay'ın ortaklaşa hazırlamış olduğu "Manisa Tarihi" adlı eserde hamamın tarihini Hicri 920 olarak vermektedirler¹⁸³. Buda Miladi 1514–15 yapmaktadır. K. Karadanışman¹⁸⁴, N. Köklü¹⁸⁵, hamamın tarihini H. 945/M.1538 olarak vermektedir.

¹⁸¹ Ç. Uluçay; İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 100.

¹⁸² İ. H. Konyalı, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultanın...", s. 54–56.

¹⁸³ Ç. Uluçay, İ. Gökçen, **a.g.e.**, s.100.

¹⁸⁴ K. Karadanışman, **Manisa Tarihi Eser ve Kitabeleri**, Manisa, 1977, s. 15–16.

¹⁸⁵ N. Köklü, "Saruhanlılar Devrinde Manisa 1", **Manisa Dergisi**, S.4, Manisa, 1983, s..21.

6- Alaca (Hamza Bey) Hamamı

Manisa il merkezi Göktaşlı Mahallesi, Murat Caddesi üzerinde yer alan Alaca ya da Hamza Bey hamamı, çifte hamam olarak inşa edilmiş olup yapının mülkiyeti bugün Salih Erken adlı bir şahsa aittir.

Yapıda herhangi bir inşa kitabesi bulunmamakla birlikte yayınlarda hamamın II. Murat'ın Şarapdarı Hamza Bey tarafından 1444'te II. Murat'ın Manisa'ya gelişinden birkaç sene sonra çifte hamam olarak yapıldığı anlaşılmaktadır¹⁸⁶.

Hamam Güney-Kuzey doğrultusunda aynı eksen üzerinde sıralanan soyunmalık, ılıklik, sıcaklık, halvetler ve su deposu mekânından oluşmaktadır(Çizim 6). Aynı doğrultuda yer alan kadınlar kısmında ise ılıklik bölümüne yer verilmemiş ve sıcaklık mekanının doğusunda kalan bölüm erkekler kısmına göre kısa tutulmuştur(Çizim 6; Foto. 87).

İnşa malzemesi olarak, duvarlarda kaba yonu taş, moloz taş, tuğla, kesme taş bloklar, kubbeler, kubbe geçişleri ve tonozlarda tuğla kullanılmıştır(Foto. 89).

Yapının kuzeydoğu kısmını kaplayan erkekler kısmının doğu cephesinde soyunmalık kubbesini saran sahte kasmağa geçiş bir saçakla belirtilmiştir. Ancak, bu saçak, giriş kapısı üzerinde yuvarlak bir alınlık gibi biçimlendirilmiş ve bu kısma yuvarlak kemerli bir pencere açılmıştır(Foto 86). Kasnağın dört cephesinde de yuvarlak kemerli birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Fakat giriş kapısının üzerine denk gelen kasnak cephesindeki pencere, alınlık nedeniyle daha küçük tutulmuştur(Foto 86).

Erkekler kısmı soyunmalık mekanına kuzey cephede yer alan dıştan içe doğru daralan, üzeri düz atkı taşlı bir girişten girilir(Çizim 6; Foto 86). Kare bir plan şemasına sahip olan soyunmalık mekanının üzeri kubbeyle örtülmüştür. Kubbeyle geçişler prizmatik Türk üçgenleriyle sağlanır(Foto 91). Soyunmalık mekanının tam ortasında ise fiskiyeli bir havuz bulunmaktadır. Bu havuzun üzeri onarımlar esnasında fayans ya da seramik dediğimiz malzemeye kaplanmıştır(Foto. 93). Bu mekanın dört yanında sonradan yapılmış olan ahşap malzemeli camekan tarzında soyunma kabinleri bulunur(Foto 91;94). Kubbe çevresine açılmış beş pencere ve kubbenin tam ortasında yer alan yuvarlak formlu bir fenerle aydınlatılan mekan sıvanarak beyaza

¹⁸⁶ Hamza bey Hakkında bilgi için bkz. İ. Gökçen, a.g.e., s. 150.

boyanmıştır(Foto. 91–92). 2012 yılına kadar soyunmalık mekanının doğusunda da bir giriş bulunmaktayken bu giriş son yapılan tadilatla ortadan kaldırılmıştır(Foto. 89).

Soyunmalık mekanının güneybatı duvarından iç içe nişler şeklinde düzenlenmiş yuvarlak kemerli bir girişle ılık mekanına girilir(Foto. 95). Ilık bölümü doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir şemaya sahiptir. Üzeri çapraz tonozla örtülmüş olan bu mekanın üzerinde aydınlatmayı sağlama amaçlı açılmış çok sayıda açıklık vardır(Foto. 97). Dönem içinde bir çok değişikliğe uğrayan ılık bölümünde 1990'larda doğu duvarı kenarında sıcaklığa açılan kare planlı bir mekan bulunmaktayken¹⁸⁷ bugün bu mekan ortadan kaldırılmış ve bu mekandan geriye sadece sıcaklığa açılan kapısı kalmıştır(Çizim 6; Foto. 96).

Ilık bölümünün batı cephesi ise Tonoza kadar yükselen bir duvarla örülmüş ve bu duvarın kuzey ucuna yerleştirilmiş yuvarlak kemerli bir açıklıkla tuvalet mekanının olduğu tarafa geçiş sağlanmıştır(Foto. 98). Kuzey güney yönünde dikdörtgen biçimli iki bölümden oluşan tuvaletlerin üzerleri tonozla örtülmüştür(Çizim 6).

Iıklığın güney duvarının doğu ve batısından olmak üzere iki girişle sıcaklık bölümüne girilir(Çizim 6). Bu girişlerden doğuda kalanı muhtemelen sonradan açılmıştır. Çünkü sıcaklık mekanında birden fazla giriş uygulaması Anadolu Türk Hamamları'nda ısı kaybına neden olmasından dolayı pek görülmez. Batıda yer alan orijinal diyebileceğimiz girişin üzeri yuvarlak kemerlidir. Doğudaki muhdes kapı açıklığı ise düz atkıdır(Foto. 96). Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen bir plan şemasına sahip olan sıcaklık mekanı iki askı kemeriyle üç bölüme ayrılmış ve ortada kare bir mekan elde edilmiştir(Çizim 6). Bu alanın üzeri de İçleri oyulmuş pandantif geçişlere sahip bir kubbeyle örtülmüştür(Foto. 101–103). Kubbe üzerinde aydınlatmayı sağlamak amacıyla yapılmış, yuvarlak şekilli açıklıklar bulunmaktadır(Foto. 103). Bunlar dıştan fil gözü dediğimiz cam fanuslarla kapatılmıştır. Kubbeli mekanın iki yanında bulunan bölümler ise dikdörtgen planlı bir şemaya sahiptir(Çizim 5; Foto. 102). Bu bölümlerin üzeri ise bir sıra üçgenle başlayarak geniş bir kemer gibi devam eden ve üst kesimde küçük bir kubbeyle son bulan bir örtüyle örtülmüş olup, bu örtünün üstünde de yine aydınlatmayı sağlama amaçlı açıklıklar bulunmaktadır(Çizim 6). Sıcaklık mekanının ortasında kareye yakın dikdörtgen formlu bir göbek taşı bulunmaktadır(Foto.

¹⁸⁷ Plan için bkz. H. Acun, *a.g.e.*, s. 507, plan. 65.

105). Bu bölümün kuzey ve güney duvarında yukarıya doğru daralarak uzayan bursa kemerli birer niş bulunmaktadır(Foto. 104). Ayrıca sıcaklık mekanının batısında kalan dikdörtgen şekilli bölüm son tadilatla havuza dönüştürülmüştür(Çizim 6;Foto. 99–100). Sıcaklığın güney duvarında yer alan yuvarlak kemerli girişlerle halvetlere geçilir(Foto 100).

Halvetlerden batıda olanı bugün sauna olarak kullanılmaktadır. Bu mekan kare planlı olup üzeri kubbeye örtülmüştür. Kubbeye geçişler Türk üçgenleriyle sağlanır(Çizim 6). Ayrıca batı halvetin güney duvarında bir adet kontrol penceresi bulunmaktadır(Çizim 6). Doğuda yer alan halvette batıdaki bir benzeridir ve yıkanma mekanı olarak işlevini sürdürmektedir.

Halvetlerin güneyinde dikdörtgen şekilli üzeri tonozla örtülmüş uzunca bir su deposu yer alır. Su deposunun hemen gerisinde ise külhan ve odunluk bulunmaktadır. Eyvan şeklinde düzenlenmiş odunluğa kuzey-batısında bulunan dokuz basamaklı bir merdivenle inilir(Çizim 6).

Kadınlar kısmı soyunmalık mekanına yapının kuzeybatı cephesine açılmış olan iç içe iki niş şeklinde düzenlenmiş yuvarlak kemerli bir girişten girilir(Çizim 6). Kadınlar kısmı erkekler kısmına göre beş metre kadar içeriye çekilmiş ve boşta kalan alana sonraki dönemlerde dükkanlar inşa edilmiştir(Foto. 85-87). Kare planlı bir şemaya sahip olan soyunmalık kısmının üzeri kubbeye örtülmüş olup kubbeye geçişler pandantiflerle sağlanmıştır(Foto. 107). Kuzey duvarda bir pencere ve kubbenin tam ortasında yer alan fenerle aydınlatılan mekanın batı duvarında iki, kuzey duvarında iki ve güney duvarında bir olmak üzere toplamda beş adet dikdörtgen formlu niş bulunmaktadır¹⁸⁸(Çizim 6). Soyunmalık mekanının güneyinden iç içe iki niş şeklinde düzenlenmiş yuvarlak kemerli bir girişle sıcaklık mekanına girilmektedir. Hamamın kadınlar kısmında ılık mekanının olmayışı çok nadir olarak görülen bir durumdur. Bursa Mahkeme (İbrahim Paşa) Hamamı (15.yy)¹⁸⁹, Bursa Muradiye Hamamı (15.yy)¹⁹⁰, Bursa At Pazarı Hamamı (15.yy)¹⁹¹Alaca hamam kadınlar kısmında olduğu gibi ılıklığı olmayan diğer hamamlardır.

¹⁸⁸ Bu nişlerin yapılma nedenine daha önce anlatmış olduğumuz yapılarda değinmiştik.

¹⁸⁹ E.H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (1451–1481)**, C.II, İstanbul 1974, s.124, R. 195.

¹⁹⁰ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s. 321, R. 573.

¹⁹¹ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s. 358, R. 627.

Sıcaklık mekanı batı tarafta bulunan bir sivri kemerle iki bölüme ayrılmıştır. Doğuda yer alan kare mekanın üzeri kubbeye örtülmüş olup kubbeye pendentiflerle geçilmektedir(Çizim 6). Kubbeye aydınlatmayı sağlama amaçlı olarak yapılmış çok sayıda açıklıklar yerleştirilmiştir. Bunlar dışarıdan fil gözü dediğimiz cam fanuslarla kapatılmıştır. Kare mekanın batısında kalan dikdörtgen şekilli bölümün üzeri ise düz tavanla örtülmüştür. Bu bölümün kuzey duvarında dikdörtgen şekilli bir pencere bulunmaktadır. Kare mekanın kuzey duvarında bir güney duvarında iki adet olmak üzere erkekler kısmı sıcaklığında olduğu gibi aşağıdan yukarıya doğru daralan bursa kemerli nişler bulunmaktadır. Sıcaklığın güneydoğusunda ise dikdörtgen şekilli üzeri beşik tonozla örtülmüş olan tuvalet mekanı bulunur (Çizim 6).

Sıcaklık mekanını güneyinde sivri kemerli girişlerle geçilen eş büyüklükteki halvet hücreleri bulunur. Kare bir plan şemasına sahip bu hücrelerin üzerleri de yine kubbeye örtülmüştür. Doğudaki halvetin kubbe geçişleri tromp iken batıdaki halvetin kubbe geçişleri prizmatik Türk üçgenleri şeklindedir(Çizim 5).

Yapı H. 1078/M. 1167 tarihinde büyük bir onarım görmüştür¹⁹², 1990'larda kadınlar kısmı Mandıra olarak kullanılan hamamın özellikle kadınlar kısmı işlevsel olarak bir hayli değişmiştir¹⁹³. 2014 yılı Kasım ayında Tokatlı İbrahim Alabaş adlı bir şahsa kiralananan hamamda tadilat çalışmaları yapılmış ve bu kısımlar düzeltilmiştir(Çizim 6;Foto 90).

Yapıda herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Yapının Mimari Özellikleri ve Karşılaştırılması

Bir Çifte Hamam olan Alaca (Hamza Bey) hamamının erkekler bölümü ve kadınlar bölümü, S. Eyice'nin hamamların sıcaklık mekanlarına göre yapmış olduğu tipolojiye göre, "ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çifte halvetli" (E) plan tipine girer¹⁹⁴(Çizim 6). Hamam Kuzey-Güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Sıcaklığı enine dikdörtgen planlı iki eyvanlıdır. Eyvanlar Doğu ve Batıdadır. (Çizim 6). Orta mekanla eyvanlar birbirinden birer askı kemeriyle ayrılırlar. Sıcaklık orta mekanı kare planlı ve üzeri kubbeye örtülüdür. Kubbeye pendentiflerle geçilir.

¹⁹² İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 148.

¹⁹³ Plan için bkz. H. Acun, **a.g.e.**, s. 507, Plan. 65.

¹⁹⁴ S.Eyice, **a.g.m.**, s.112-120.

Genellikle küçük boyutlu hamamlarda uygulanan bu plan tipinin Anadolu'da pek çok örneği bulunmaktadır. Tokat Pervane Hamamı kadınlar kısmı (13. yy.)¹⁹⁵ bu plan tipinin Anadolu Selçuklu döneminde görülen erken tarihli tek örneğidir. Mudurnu Yıldırım Hamamı kadınlar kısmı (1382)¹⁹⁶, Ankara Karacabey Hamamı (1444)¹⁹⁷, Bursa Umurbey Hamamı (15. yy.)¹⁹⁸, Edirne Mihalgazi Hamamı(15. yy.)¹⁹⁹, Bursa Başçı İbrahim Hamamı (15.yy.)²⁰⁰, İznik Büyük Hamam (14–15. yy.)²⁰¹, Manisa Hüsrev Ağa Hamamı (1558)²⁰² İstanbul Çandarlı İbrahim Paşa Hamamı erkekler kısmı (15. yy. ikinci yarısı)²⁰³ ve Karaman Yeni Hamam kadınlar kısmı (16.yy. sonu)²⁰⁴ Bursa Mahkeme (İbrahim Paşa) Hamamı(15.yy)²⁰⁵, Bursa Muradiye Hamamı (15.yy)²⁰⁶, Bursa At Pazarı Hamamı (15.yy)²⁰⁷ ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çifte halvetli hamamlardan bazılarıdır.

Tarihlendirme

Yapıda herhangi bir inşa kitabesi bulunmamakla birlikte vakfiyesinden hamamın II. Murat'ın Şarapdarı Hamza Bey tarafından 1444'te II Murat'ın Manisa'ya gelişinden birkaç sene sonra çifte hamam olarak yapıldığı anlaşılmaktadır²⁰⁸. Buda bize hamamın 1446–47 yıllarında yapılmış olabileceğini göstermektedir.

Ayrıca hamamın adı, Karaosmanoğlu Hacı Polat Mehmet Ağanın 1221/1806 tarihli tereke defteri²⁰⁹ ve Karaosmanoğlu Hacı Mehmet Sadık Beyin 1 Şubat 1278/1862 tarihli tereke defterinde²¹⁰ karşımıza çıkar. Bu defterlerden hamam mülkiyetinin, Hacı Polat Mehmet Ağa ile onun torununu olan Mehmet Sadık Bey'de olduğu

¹⁹⁵ Plan için bkz. Y. Önge, **a.g.e.**, s. 248.

¹⁹⁶ Plan için bkz. O. Aslanapa, **Yüzyıllar boyunca Türk Sanat (14. Yüzyıl)**, İstanbul, 1977, s. 198.

¹⁹⁷ Plan için bkz. E. H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murat Devri (1403–1451)**, CII, İstanbul, 1972, s. 266 Şekil. 458.

¹⁹⁸ Plan için bkz. N. Beşbaş-H. Denizli, **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, C. III, s. 378.

¹⁹⁹ S. Erken, "Edirne Hamamları" **Vakıflar Dergisi**, S.X, Ankara, 1973, s. 420 Şekil. 3.

²⁰⁰ Plan için bkz. E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s. 133.

²⁰¹ S.Eyice, **a.g.e.**, s.119.

²⁰² Plan için bkz. (Çizim 1)

²⁰³ Plan için bkz. İ. A. Yüksel, **Osmanlı Mimarisinde II. Bayazid- Yavuz selim Devri (1481–1520)**,C.V, İstanbul, 1983, s. 230.

²⁰⁴ Plan için bkz. Y. Önge, **a.g.e.**, s. 37, Şekil. 9.

²⁰⁵ E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.124, R. 195.

²⁰⁶ E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.321, R. 573.

²⁰⁷ E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.358, R. 627.

²⁰⁸ İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 150.; İ. Gökçen, **Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar**, C.II, İstanbul, 1950, s.148-151.

²⁰⁹ **Manisa Şer'iyeye Sicilleri**, Defter No: 240, s. 54.

²¹⁰ **Manisa Şer'iyeye Sicilleri**, Defter No: 316, s. 37–38.

anlaşılmaktadır. Hamamın mülkiyetinin o dönemde Kara Osman-oğullarında olması akla hamamın Kara Osman-oğulları tarafından inşa ettirilmiş olabileceği düşüncesini getirirse de erken tarihli vesikalardan hamamın inşasını bu ailenin değil de II. Murat'ın Şarapdarı Hamza Bey²¹¹ tarafından 1444'te yaptırmamış olduğu anlaşılmaktadır²¹².

²¹¹ Hamza Bey Hakkında bilgi için bkz. İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 150; İ. Gökçen, **a.g.e.**, s.148-151.

²¹² E.H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (1451-1481)**, C.IV, İstanbul, 1974, s.820.

7- Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı

Manisa il merkezi Çarşı Mahallesi Gençlik Sokakta yer alan Cumhuriyet hamamı çifte hamam olarak inşa edilmiş olup bugün sadece erkekler kısmı çalışır durumdadır. Hamam doğu batı yönünde uzanan enine dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir ve doğu batı doğrultusunda aynı eksen üzerinde sıralanan soyunmalık, ılıklik, sıcaklık, halvetler ve su deposu mekânından oluşmaktadır(Çizim 7). İnşa malzemesi olarak duvarlarda ve kubbe kasnaklarında kaba yontma taş, yassı tuğla; kubbeler, kubbe geçişleri ve tonozlarda ise sadece tuğla kullanılmıştır(Foto. 156–158). Duvarlar iki sıra şeklinde düzenlenmiş kirpi saçak uygulamasıyla son bulur.

Yapı ileriden çok kubbeli bir görünüme sahiptir (Foto. 156). Bu kubbelerden en büyük olanları soyunmalık ve sıcaklık mekanlarına ait olanlardır. Sekizgen bir kasnak üzerine oturtulmuş kubbeler dıştan alaturka kiremitle kaplanmıştır. Yapının etrafı bitişik nizamda inşa edilmiş dükkânlarla çevrilidir(Foto. 157–159). Hamamın kuzey ve batı cephe duvar örgüsü dükkanlar nedeniyle algılanamamaktadır(Çizim 7).

Kuzeybatıda yer alan erkekler kısmı soyunmalık mekanına, üstünde sonradan eklenmiş demir bir sundurma bulunan koridor şeklinde düzenlenmiş dikdörtgen formlu bir girişle ulaşılır(Foto. 160). Giriş koridorunun batısında küçük bir oda şeklinde düzenlenmiş bir mekan daha bulunmaktadır(Foto. 178). Kare plan şemasına sahip olan soyunmalık mekanının üst örtüsü pandantiflerle geçiş sağlanan büyük bir kubbeyle örtülmüştür(Foto. 162). Soyunma mekanı, kubbe kasnağına açılmış yuvarlak kemerli pencerelerle ve kubbenin tam ortasında yer alan yuvarlak formlu bir fenerle aydınlatılmaktadır(Foto. 156). Bu kısmın üst örtüsü alaturka kiremitle kaplanmıştır(Foto. 156). Soyunmalık mekanında ortalama 1.50 m. genişliğinde ahşaptan soyunma kabinleri bulunmaktadır(Foto. 161). Bu kabinler yerden 0.15 m. kadar yükseltilmiş seki üzerine oturtulmuştur. Mekanın tam ortasında ise sekizgen formlu mermerden yapılmış küçük bir süs havuzu bulunmaktadır.(Foto. 163). Soyunmalık mekanının güneyinde biri kubbe diğeri ise düz tavanla örtülmüş iki mekan daha bulunmaktadır(Çizim 7). Orijinalde neden yapıldığını tam olarak anlayamadığımız bu mekanların hamamı işletenlerin kaldığı odalar olarak tasarlandıklarını düşünmekteyiz.

Soyunmalık mekanının doğusundan eksenden biraz güneye kaymış 0.70 m. genişliğinde yuvarlak kemerli bir açıklıkla ılıklik mekanına geçilir(Foto. 164). Ilıklık kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen bir plan şemasına sahip olup askı kemerleriyle

üç bölüme ayrılmıştır(Çizim 7). Güneyde yer alan ve bugün depo olarak kullanılan orijinalde tıraşlık olarak kullanıldığını düşündüğümüz mekanın üzeri pandantif geçişlere sahip kubbeyle örtülmüştür(Foto. 168–169). Önüne 0.20 m. genişliğinde kemer başlangıcına kadar devam eden bir duvar örülmüş olan bu mekan son derece bakımsız durumdadır(Foto. 168). Merkezde yer alan bölüm ve kuzeyde yer alan tuvalet mekanının üzerleri ise tekne tonozla örtülmüştür(Foto. 167). Günümüzde tuvalet mekanı olarak kullanılmaya devam edilen bu mekanın zemini beyaz fayanslarla kaplanmıştır. Kuzey cephesinden başlayıp doğu cephesinde son bulan bir seki üzerine yapılmış lavabo ve iki adet tuvalet kabini bulunan mekan bugün orijinalinden çok uzak modern bir görünüm arz eder(Foto. 165–166).

Ilıklık mekânından sıcaklık mekânına 0.70 m. genişliğinde yuvarlak kemerli bir giriş açıklığıyla geçilir. Hamamın sıcaklık bölümü S. Eyice'nin hamamların sıcaklık mekânlarına göre yapmış olduğu tipolojiye göre "Kare bir Sıcaklık Etrafında Sıralanan Halvet Hücreli Tip (C)" dedi²¹³(Çizim 7). Kare sıcaklık mekanının üzeri sivri troplarla geçiş sağlanan büyük bir kubbeyle örtülmüştür(Foto 176–177). Kubbede mekanı aydınlatma amacıyla yapılmış çok sayıda yuvarlak formlu açıklıklar bulunmaktadır. mekanın tam ortasında sekizgen formlu mermerden göbek taşı vardır(Foto 170). Hamamın sıcaklık bölümü günümüze değin birçok değişikliğe uğramıştır. Sıcaklık mekanının kuzey bölümü yaklaşık 1 m. genişliğinde bölümlere ayrılmış ve buralar yıkanma hücreleri olarak kullanılmıştır(Foto. 171). Ayrıca bu mekanlardan kuzey doğuda olanı tıraşlık mekanı olarak kullanılmaktadır(Çizim 7; Foto. 171). Güneydoğuda yer alan pandantif geçişlerle sahip bir kubbeyle örtülmüş halvet hücresi ise bugün havuz olarak kullanılmaktadır(Foto. 174–175). Bu bölümün kare sıcaklık mekanına açılan giriş kısmı kapatılmış ve yedi basamaklı bir merdivenle ulaşılan havuz yapılmıştır. Batıda yer alan halvet hücresi işlevini korumaktadır. Kare sıcaklık mekanın kuzeyinde iki güneyinde ise bir adet olmak üzere toplamda üç adet yuvarlak formlu niş bulunmaktadır(Foto. 172–173). Bugün kuzeyde yer alan nişler önlerine inşa edilmiş yıkanma kabinleri nedeniyle işlevlerini kaybetmiş olsa da güneyde yer alan niş bunların orijinalde önünde kurna bulunan yıkanma alanları olarak yapılmış olduklarını göstermektedir(Foto. 172–173). Kare sıcaklık mekanının doğusunda yer alan 0.70 m.

²¹³ S. Eyice, **a.g.m.**, s. 108-120.

genişliğinde bir açıklıkla dikdörtgen formlu üzeri çapraz tonozla örtülü büyük bir halvet hücrelerine oradan da bu mekanın güneyinde yer alan üzeri kubbeyle örtülmüş, güney cephesinde su deposunu kontrol etmek amacıyla yapılmış bir pencere bulunan diğer halvet hücrelerine geçilmektedir(Foto. 170). Dikdörtgen planlı hücre ikinci bir sıcaklık mekanı gibi kullanılmış ve bu mekanın ortasında da dikdörtgen formlu bir göbek taşı yerleştirilmiştir(Çizim 7). Kare sıcaklık mekanında rastladığımız yuvarlak niş önüne konan kurna uygulaması bu mekanda da uygulanmıştır.

Hamamın kadınlar kısmı erkekler kısmına göre daha küçük bir alanı kaplar erkekler kısmının doğusunda yer alan kadınlar kısmı soyunmalık mekanına kuzey doğuda yer alan dikdörtgen formlu bir açıklıkla girilmektedir(Foto. 158). Kare plan şemasına sahip olan soyunmalık mekanın üzeri pandantif geçişlere sahip büyük bir kubbeyle örtülmüştür(Çizim 8). Mekan kubbe kasnağına açılmış pencereler ve kubbeyle yerleştirilmiş bir aydınlık feneriyle aydınlatılmaktadır(Foto. 156). Günümüzde kullanılmayan bu mekan son derece metruk durumda kendi haline bırakılmıştır. Soyunmalık mekanının doğusundan koridor şeklinde bir girişle ılık mekanına ulaşılır(Çizim 7).

Ilıklık mekanın kuzey güney yönünde dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Üç bölümlü olarak inşa edilen ılık kısmı kemerlerle birbirinden ayrılmıştır. Bölümlerin üzerleri pandantif geçişlere sahip kubbelerle örtülmüştür. Ilıklığın güneyinde kalan ve bugün bir duvarla örülü olan mekan tuvalet mekanı olarak değerlendirilmiştir(Çizim 7).

Ilıklık mekanının batısından sıcaklık bölümüne geçilir sıcaklık mekanı doğu batı doğrultusunda enine dikdörtgen bir ana mekan ve güneyde yer alan iki adet halvet hücrelerinden meydana gelmektedir ana mekanın üzeri tekne tonozla örtülmüş olup üzerinde yuvarlak formlu açıklıklar yer alır. Bu mekanların kubbeleri dışarıdan harçla sıvanmış vaziyettedir(Foto. 156).

Hamamın güney doğu ucunda dikdörtgen planlı üzeri beşik tonozla örtülü bir su deposu vardır. Su deposunun gerisinde ise külhan yer alır(Çizim 7;Foto 156).

Hamamın iç ve dış cephelerinde süsleme unsuru olarak ele alabileceğimiz herhangi bir şey bulunmamaktadır.

Yapının Mimari Özellikleri ve Karşılaştırılması

Doğu batı doğrultusunda aynı eksen üzerinde sıralanan soyunmalık, ılık, sıcaklık, halvetler ve su deposu mekânından oluşan Cumhuriyet hamamı gerek plan

şeması gerekse mimari öğeleri açısından Manisa’da bulunan diğer hamamlardan ayrılır. Daha çok haçvari dört eyvanlı ya da ortası kubbeli enine sıcaklıklı çifte halvetli tipleri gördüğümüz Manisa şehrinde kare bir sıcaklık etrafında sıralan halvet hücreli tipe ait bir örnek oluşu cumhuriyet hamamını diğerlerinden ayırır. Ayrıca erkekler kısmı soyunmalığının güney ucunda yer alan mekanlar da Anadolu’da pek görülmeyen bir uygulama çeşididir.

Bir çifte hamam olan Cumhuriyet hamamının erkekler kısmı sıcaklık bölümü S. Eyice’nin hamamların sıcaklık mekânlarına göre yapmış olduğu tipolojiye göre ”Kare bir Sıcaklık Etrafında Sıralanan Halvet Hücreli Tip (C)” dedir²¹⁴(Çizim 7). Bu plan şemasıyla cumhuriyet hamamı Bursa İnegöl Sinan Bey Hamamı²¹⁵, Edirne Sokollu Mehmet Paşa Hamamı kadınlar kısmı(16.yy)²¹⁶, Aydın Cemal Bey Hamamı(18.yy)²¹⁷, Kütahya Küçük Hamam Erkekler bölümü(15.yy)²¹⁸, Kütahya Şengül Hamam(16.yy)²¹⁹,ına benzer.

Kadınlar kısmı sıcaklık bölümü ise ”Dikdörtgen Şekilli Sıcaklığa Sahip Çifte Halvetli Tip” plan şemasıyla Bursa İnegöl Yıldırım Hamamı(1389–1402)²²⁰, Bursa Haydarhane Hamamı(15.yy)²²¹, Bursa Muradiye Hamamı(1426)²²², Zile Tacettin İbrahim Paşa Hamamı(15.yy)²²³ Karaman Yeni Hamam kadınlar kısmı(16.yy)²²⁴,na benzer.

Hakkı Acun, *Manisa’da Türk Devri Yapıları* adlı çalışmasında Cumhuriyet hamamının sıcaklık kısmı için çift sıcaklıklı diye bahseder. Hakkı Acun doğuda yer alan dikdörtgen formlu halvet hücrelerini ikinci bir sıcaklık olarak ele almıştır²²⁵. Fakat bunu yaparken de hamamı S. Eyice’nin hamamların sıcaklık mekânlarına göre yapmış olduğu tipolojiye göre”Ortası Kubbeli Enine Sıcaklıklı Çift Halvetli Tip (E)” de değerlendirmiştir. Cumhuriyet Hamamının plan şemasını incelediğimizde bu hamamın

²¹⁴ S. Eyice, **a.g.m.**, s. 108-120.

²¹⁵ Y. Ötügen ve diğerleri, **Türkiye’de Vakıf Abideleri Ve Eski Eserler, IV**, Ankara, 1986, s. 173.

²¹⁶ S. Erken, ”Edirne Hamamları”, **Vakıflar Dergisi**, C. X, Ankara, 1973 s. 695.

²¹⁷ S. Erken, **Türkiye’de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler**, C.I, Ankara, 1986, s. 695.

²¹⁸ A. Altun, ”Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi, Bir Deneme” **Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, Kütahya**, İstanbul, 1981, s.652. şek. 53.

²¹⁹ A. Altun, **a.g.e.**, s. 661, Şek. 58.

²²⁰ Y. Ötügen ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 174.

²²¹ N. Beşbaş; H. Denizli, **Türkiye’de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler**, C.III, Ankara, 1983, s.367.

²²² N. Beşbaş; H. Denizli, **a.g.e.**, s. 374.

²²³ H. Çal, ”Zile Hamamları”, **Türk Etnografya Dergisi**, S.18, Ankara, 1988, s. 116.

²²⁴ Y. Önge, **a.g.e.**, s. 36, şek. 9.

²²⁵ H. Acun, **a.g.e.**, s. 527.

’’Ortası Kubbeli Enine Sıcaklıklı Çift Halvetli Tip (E)’’ değil de S. Eyice’nin hamamların sıcaklık mekânlarına göre yapmış olduğu tipolojiye göre ’’Kare bir Sıcaklık Etrafında Sıralanan Halvet Hücreli Tip (C)’’ de olduğu görülmektedir²²⁶(Çizim 7).

Tarihlendirme

Hamamda her hangi bir inşa kitabesi bulunmamaktadır. Kızlar Ağası Yakut Ağa’nın yaptırmış olduğu Kurşunlu Mektebi’nin H.980/M.1572 tarihli Vakıf kaydından, hamamın Kurşunlu Mektebine gelir sağlaması amacıyla yaptırıldığı anlaşılmaktadır²²⁷. H.1278/M.1862 tarihli tereke defterlerinde hamam Karaosmanoğlu hacı Mehmet Sadık Beyin Mülkü olarak görülmektedir²²⁸. Yapının bugünkü Sahibi Sami Eldeğmez olup hamamın işletmeciliğini Tokatlı Kadir Bakkal yapmaktadır. Ayrıca hamam H.1076/M 1666–1667 suyollarıyla birlikte onarım görmüştür²²⁹. Bugün özel mülkiyette olduğu için hamama dair her hangi bir restorasyon kaydına ulaşamamıştır.

²²⁶ S. Eyice, **a.g.e.**, s.108-120.

²²⁷ İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 276–280.

²²⁸ İ. Kuyulu, **Karaosman-Oğlu Ailesine Ait Mimari Eserler**, Ankara, 1992, s.173.

²²⁹ İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 169.

8- İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı

Manisa il merkezi Topçu Asım Mahallesi İzmir Caddesi No:147'de bugün Restoran ve Kahvehane olarak kullanılan İvaz Paşa (Karaköy) hamamı, kuzey güney yönünde uzanan enine dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Hamam kuzey-güney doğrultusunda aynı eksen üzerinde sıralanan soyunmalık, ılıklik, tıraşlık, sıcaklık, halvetler ve su deposu mekânından oluşmaktadır(Çizim 8). İnşa malzemesi olarak duvarlarda ve kubbe kasnaklarında kesme taş, tuğla karışımı; kubbeler, kuzey cephe revak alınlığı, kubbe geçişleri ve tonozlarda ise sadece tuğla kullanılmıştır(Foto. 131–135–137).

Yapının dış cephe duvar örgüsünde, tuğlaların bir moloz taş sırasının arasına hatıllar oluşturacak şekilde örüldüğü, düzensiz bir form arz eden almaşık duvar tekniği uygulaması görülmektedir(Foto. 155). Duvarın üst bitim noktasında iki sıra şeklinde düzenlenmiş kirpi saçak uygulaması vardır(Foto. 137). Yapı ileriden çok kubbeli bir görünüme sahiptir. Bu kubbelerden soyunmalık ve sıcaklık mekanlarına ait olanlar sekizgen bir kasnak üzerine oturtulmuştur. Yapının doğu cephesi, bitişiğine inşa edilmiş binalar nedeniyle algılanamamaktadır(Foto. 138). Batı cephesi ise Soyunmalık mekanından sıcaklık mekanına doğru kademeli bir şekilde genişleyerek ilerler(Foto 135). Yapının ilginç olan kısmı ise kuzeyde yer alan iki Bizans başlığı üzerine oturtulmuş, mermer sütunların taşıdığı üç kubbeli revak şeklindeki giriş bölümüdür. Daha çok İstanbul hamamlarında gördüğümüz bu uygulama Karaköy hamamında da karşımıza çıkmaktadır²³⁰(Foto 131). Kemerler ahşap gergilerle bir birine bağlanır. Revaklı bölümün batı tarafında yine bu bölüme açılan yuvarlak kemerli bir giriş daha bulunmaktadır(Foto. 133).

Soyunmalık mekanına kuzey bölümde yer alan 1.31 m. genişliğinde mermer lentolu dikdörtgen bir kapıdan girilir. Bu girişin hemen üzerinde kapıya binen yükü duvarlara yayma amacıyla yapılmış, biri basık diğeri sivri olmak üzere iki adet hafifletme kemeri bulunmaktadır(Foto. 134). 12.72x12.84 m. ebatlarında kare plan şemasına sahip olan soyunmalık mekanının üst örtüsü prizmatik Türk üçgen kuşağıyla geçiş sağlanan büyük bir kubbeyle örtülmüştür(Foto 141–143). Soyunma mekanı yapının kuzey, doğu ve batı cephelerine açılmış yuvarlak kemerli pencereler, kubbe

²³⁰ G. Goodwin, *A History Of Otoman Architecture*, London, 1971, s. 248–249.

kasnağına açılmış yuvarlak kemerli pencerelerle ve kubbenin tam ortasında yer alan sekizgen formlu bir fenerle aydınlatılmaktadır(Foto. 140–141–143). Bu kısmın üst örtüsü çift kamburlu, oluklu alaturka kiremitle kaplanmıştır(Foto. 138). Yapının hamam olarak kullanıldığı dönemde soyunmalık mekanında ortalama 1.90 m. genişliğinde ahşaptan soyunma kabinleri bulunmaktayken İki binli yılların başında bu kabinler hamamın Türk Ocağına dönüştürülmesi sebebiyle ortadan kaldırılmıştır²³¹. Soyunmalık mekanının güney cephesinde bir diğer cephelerde ikişer adet olmak üzere 2.90 m. genişliğinde 0.23 m. derinliğinde dilimli kemer formuna sahip büyük nişler yer alır(Foto 140). Bu nişlerin aralarında ise 0.55 m. genişliğinde 0.35 m. derinliğinde yuvarlak kemerli küçük nişler yer almaktadır(Foto 140). Nişlerin hemen gerisinde 1.18 m. genişliğinde yerden 0.10 m. kadar yükseltilmiş seki bulunmaktadır(Çizim 8). Mekanın tam ortasında ise sekizgen planlı mermerden yapılmış küçük bir süs havuzu vardır(Foto. 142).

Soyunmalık mekanının güney cephesi eksenden biraz batıda yer alan, iç içi iki niş içine alınmış ve üzeri bir külahla son bulan 71 cm genişliğinde yuvarlak kemerli bir girişle ılık mekanına geçilir(Foto 139). Ilıklık mekanın doğu batı doğrultusunda enine dikdörtgen biçimli plan şemasına sahiptir(Çizim 8). Üç bölümden oluşan ılıklığın doğusunda kalan üzeri kubbeyle örtülü bölüm tuvalet mekanı batıda kalan kubbeli kısım ise taraşlık bölümü olarak kullanılmaktayken bugün bu bölümler işlevlerini kaybetmiştir. Günümüzde ılık bölümü, restoranın mutfağı olarak kullanılmaktadır(Foto 144).

Ilıklık bölümünün güney doğu cephesinden 0.72 m. genişliğinde iç içe iki niş içine alınmış bir açıklıkla sıcaklık bölümüne geçilir. Hamamın sıcaklık bölümü S. Eyice'nin hamamların sıcaklık mekânlarına göre yapmış olduğu tipolojiye göre, (A) tipi diye adlandırdığı ‘‘Haçvari Dört Eyvanlı ve Köşe Hücreli’’ plan tipinin bir varyasyonu olan üç eyvanlı plan şemasına girer²³²(Çizim 8). Sıcaklık mekanının doğu batı ve güneyinde olmak üzere üç eyvan vardır(Foto 145–146–150). Bu eyvanlar sekizgen bir kasnak üzerine oturtulmuş kubbeyle örülmüştür(Foto 147). Kubbe üzerlerinde dıştan fil gözü dediğimiz cam fanuslarla kapatılmış yuvarlak formlu açıklıklar vardır. Kubbeler

²³¹ H. Acun, **a.g.e.**, s. 514, Foto 404;Plan, 66.

²³² S. Eyice, **a.g.m.**, s.108-120.

1970 li yıllarda gördüğü restorasyon'da dıştan kurşun plakalarla kaplanmıştır²³³(Foto. 138). Sıcaklık mekanının orta kısmı 610x611 ebatlarındadır. Bu alanın üzeri pandantif geçişlere sahip büyük bir kubbeyle örtülmüştür(Foto. 150). Sıcaklık mekanını ortasında sekizgen formlu bir göbek taşı bulunur bugün üzerine ahşaptan yemek konsolu yapılmış vaziyettedir(Foto. 149). Doğu ve batı eyvanlarından 60 cm genişliğinde yuvarlak kemerli girişlerle halvet hücrelerine geçilir(Foto 145,148). Eyvanların gerisinde yer alan halvet hücreleri 3.60x3.55 m. ebatlarında olup üzerleri prizmatik Türk üçgenleriyle geçiş sağlanan kubbeyle örtülüdür(Foto. 151). Ayrıca bu halvetlerin doğu ve güney cephelerinde mermerden oyulmuş kurnalar bulunur(Foto. 152). Güney eyvanının batı yakasında 408x397 ebatlarında bir adet doğu yakasında 1.80x1.76 m. ebatlarında ve 4.01x4.05 m. ebatlarında olmak üzere iki adet halvet hücresi daha bulunmaktadır(Çizim 8). Bu halvetlerin üzeri ise pandantiflerle geçiş sağlanan kubbelerle örtülüdür. Eyvanlar sıcaklık mekanına dilimli kemerlerle açılır(Foto. 150).

Güney eyvanını gerisinde doğu batı doğrultusunda uzanan üzeri beşik tonozla örtülmüş bir adet sıcak su deposu bulunmaktadır(Foto. 154). Güney eyvanının batı yakasındaki küçük halvet hücresinde bu bölümün kontrolünü sağlama amaçlı küçük bir kontrol penceresi bulunmaktadır(Foto. 130). Bu hamamı diğerlerinden ayıran en önemli özelliklerden biri de hamamda ek olarak bir de soğuk su deposunun bulunmasıdır. Aksaray Ağzıkarahan Köyü Hamamı(13.yy)²³⁴ ve Karaköy Hamamının güneybatı halveti gerisinde de gördüğümüz üzere bazı hamamlarda soğuk su depoları ve sıcak su depoları ayrı şekilde yapılmıştır(Çizim 8).

Karaköy hamamı süsleme kompozisyonu açısından Manisa'daki diğer hamamlara nazaran biraz daha zengindir. Kuzey cephede bulunan revaklı girişlerin kemer alınlıklarında kırmızı tuğladan yapılmış bir dizi geometrik süslemem kompozisyonu bulunmaktadır(Foto. 131–137). Ayrıca soyunmalık mekanının giriş açıklığı üst kısmı da tuğlaların farklı açılar oluşturacak şekilde dizimiyle oluşturulmuş kaz ayağı motifi dediğimiz bir kompozisyonla hareketlendirilmiştir(Foto. 134). Bunun dışında hamamın halvet hücrelerinde yer alan kurna yüzlerinde palmet ve lotus dizileriyle oluşturulmuş süsleme kuşağı ve yakın dönemde yapılmış güzel yazı örnekleri görülmektedir.(Foto. 153–139).

²³³ Anonim, **Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar**, Ankara, 1973.

²³⁴ Y. Önge, **a.g.e.**, s. 221.

Yapının Mimari Özellikleri ve Karşılaştırılması

Hakkı Acun Manisa'da Türk Devri Yapıları Adlı eserinde bu hamamın sıcaklık bölümünü "Ortası Kubbeli Enine Sıcaklıklı Çifte Halvetli Plan Tipine" dâhil etmiştir²³⁵. Fakat gerek yapının sıcaklık bölümünde bulunan eyvanları gerekse dört adet halvet hücresinin bulunması bu görüşü desteklememektedir. Biz bu yapının "Haçvari Dört Eyvanlı Köşe Hücreli Tip'in" bir varyasyonu olarak üç eyvanlı plan şemasında değerlendirilmesinin daha doğru olacağı kanısındayız(Çizim 8).

Anadolu'da üç eyvanlı sıcaklığa sahip hamamlar 12. yy'dan itibaren görülmeye başlar ve 19. yy sonuna dek uzanan geniş bir yelpazeyi kapsar. Kayseri Huand Hatun Hamamı kadınlar kısmı (13.yy)²³⁶, Beçin Ahmet Gazi Hamamı (14.yy)²³⁷ Bursa Emir Sultan Hamamı(15.yy)²³⁸, Milet Hamamı (15.yy)²³⁹, İstanbul Langa Hamamı (15.yy)²⁴⁰, İstanbul Bostan Hamamı kadınlar kısmı (15.yy)²⁴¹, Afyon Gedik Ahmet Paşa Hamamı (15.yy)²⁴², Bursa Kadı Hamamı (15.yy)²⁴³, Tire Tahtakale Hamamı (1442)²⁴⁴ ve Ankara Şengül Hamamı erkekler kısmı (19.yy)²⁴⁵ üç eyvanlı köşe halvetli hamam tipinin diğer örneklerindedir. Ayrıca bu hamamın en önemli özelliklerden biri de hamamda sıcak su deposuna ek olarak bir de soğuk su deposunun bulunmasıdır. Aksaray Ağzıkarahan Köyü Hamamında(13.yy)²⁴⁶da gördüğümüz bu uygulamanın Manisa hamamları içinde sadece Karaköy hamamında uygulanmış olması bu hamamı diğerlerinden ayırır. Yapının ilginç olan kısımlarından bir diğeri ise kuzeyde yer alan üçlü, revaklı girişlerdir. Daha çok İstanbul hamamlarında gördüğümüz bu uygulama Karaköy hamamında da karşımıza çıkmaktadır. Buna örnek olarak İstanbul Haseki Hamamını verebiliriz.²⁴⁷

²³⁵ H. Acun, **a.g.e.**, s.510.

²³⁶ Y. Önge, **a.g.e.**, s.207.

²³⁷ R. H. Ünal, "Beçin 1997 Kazısı", **Sanat Tarihi Dergisi**, S.X, İzmir, 2000, s.141, şek.2.

²³⁸ E.H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murat Devri (1403–1451)**, CII, İstanbul 1972, s. 359 şek. 628-a.

²³⁹ S. Erken, **Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler**, II, Ankara, 1977, s.471.

²⁴⁰ K. A. Aru, **a.g.e.**, s.62. şek.41.

²⁴¹ E. H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (1451–1481)**, C.IV, İstanbul, 1973, s.594. şek. 893.

²⁴² E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s. 19. şek. 33.

²⁴³ E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s. 143. şek. 223.

²⁴⁴ C. Çakmak, **a.g.e.**, s.48

²⁴⁵ S. Erken, **Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler**, II, Ankara, 1977, s. 471.

²⁴⁶ Y. Önge, **a.g.e.**, s. 221.

²⁴⁷ G. Goodwin, **A History Of Otoman Arhitecture**, London, 1971, s. 248–249.

Tarihlendirme

Yapıda herhangi bir inşa kitabesi bulunmamaktadır. İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı İvaz Paşa Cami (1484) Külliyesine ve vakfına dahil bir yapıdır. Caminin H. 893/ M.1487–88 tarihli vakıf kaydından hamamın camiye gelir getirmesi için yapıldığı anlaşılmaktadır²⁴⁸. Cami 1484 yılında yapılmış olduğuna göre hamam da bu tarihlerde yapılmış olmalıdır. Yapı 1966–1967, 1988–1989, 2005–2006 yılları Arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafında restore ettirilmiştir²⁴⁹.

Ayrıca H.1075/M.1665 tarihli, 124 nolu Manisa Şer'iyeye sicil defterinde hamamın ismi zikredilmektedir. Bu defterde hamamdan şöyle bahsedilir.

“Medine-i Mağnisa’da el-Hâc Yahya Mahallesinde sâkinlerinden Selime Hâtun ibnetihi el-Hâc Mustafa meclis-i şer‘de sahibeti heze’l-kitab sadriye-i kebire kızı Elif ibnetihi el-Hâc Veli tarafından husus-ı atü’z-zikri tasdike vekil olub zat-ı müvekkile-i marifet-i şer‘iyye ile ârifan olan Ahmed Efendi ibn-i Ramazan ve Ahmed bin Yusuf şehâdetleriyle şer‘an vekâleti sâbite olan zevci El-Hâc Yusuf Çelebi ibn-i Osman mahzarında ikrâr ve takrir-i kelâm idüb Karaköy hammamı kurbunda vâki‘ bir tarafı müvekkile-i mezbûre mülkü ve bir tarafı Abdülbâki Beşe mülkü ve tarafeyni tarik-i âmle mahdûd senede el-Hâc İvaz Paşa vakfına on akçe icâre-i zemini olub kiremid örtülü iki göbenkli mülk bir kasab dükkânımı cümle-i tevâbi ile ba‘de’t-tahliye-i şer‘iyye kızım mezbûre Elif’e hibe-i sahiha-i şer‘iyye ile hibe ve temlik oldâhi meclis-i hibede ittihad ve temellük idüp ba‘de’l-yevm sâlifü’z-zikr dükkân müvekkile-i mezbûre Elif’in mülk-i mevhubudur keyfe mâ yeşâ ve yehtar mutasarrıfa olsun didikte gıbbe’t-tastikü’şşer‘ i mâ vak‘a bi’t-taleb ketb olundu fi’l-yevmü’s-sâlis min cemâziye’l-âhire li sene hamse ve seb‘in ve elf ”²⁵⁰. Bu da bize hamamın bu tarihlerde faal olduğunu göstermektedir.

²⁴⁸ İ. Gökçen, a.g.e.,s. 195–198.

²⁴⁹ Anonim, **Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar**, Ankara, 1973; İzmir 1 Nolu KTVKK Raporu, İzmir, 1989, Karar No: 348; İzmir 2 Nolu KTVKK Raporu, İzmir 2005, Karar No: 753.

²⁵⁰ Manisa Şer'iyeye Sicilleri, Defter No: 124.

9- Saray (Yaralı Han) Hamamı

Manisa il merkezi, Anafartalar Mahallesi, Konuk Caddesi üzerinde yer alan tescilli Yaralı Han'ın da içinde bulunduğu 55 pafta, 412 ada, 39 ve 40 parsellerde bulunan Saray Hamamı kazı sonucu ortaya çıkarılmış bir kalıntı halindedir(Foto 180–181).

M.Ç. Uluçay, *Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi* başlıklı çalışmada, Manisa Sarayına dair önemli belgeler yayımlamıştır²⁵¹. Saraya ait yapılar hakkında bilgiler veren Uluçay, bu yapılar arasında Yaralı Han'ın yanında bulunan bir hamamdan da bahsetmektedir²⁵². Manisa Sarayı'ndan geriye kalan yapılara ilişkin bir diğer önemli çalışma, rahmetli İlhami Bilgin tarafından gerçekleştirilmiştir²⁵³. İlhami Bilgin, *Nakkaş Hasan'ın Şema-ilname-i Al-i Osman* adlı yazmadaki minyatüründen hareketle sarayın betimlemesini yapmış ve saraydan günümüze kalabilen yapıları tanıtmıştır(Foto 179). Saraydan günümüze gelebilen nadir yapılardan biri olan Fatih Kulesi'nin 10–12 m. güneybatısında yer alan ve 1955 yılına kadar ayakta olduğu bilinen Saray Hamamı'na da değinmiştir²⁵⁴. Gerek M. Ç. Uluçay'ın gerekse İ. Bilgin'in sözünü ettiği, Fatih Kulesi yakınlarında, Yaralı Han'ın bulunduğu alanda yer alan bu hamamın kalıntıları, 2003 yılında gerçekleştirilen bir kurtarma kazısının ardından ortaya çıkarılmıştır²⁵⁵.

İzmir II No.lu K.T.V.K Kurulu'na yapılan başvuru ve alınan karar uyarınca Manisa Müze Müdürlüğü uzmanlarınca 2001 yılında bir sondaj kazısı gerçekleştirilmiştir. Sondaj kazısında bazı mimari kalıntıların ortaya çıkması üzerine, ilgili kurul tarafından, hana ait olduğu düşünülen bu kalıntıların niteliğinin saptanması amacıyla bilimsel nitelikte bir kazı yapılmasını isteyen ikinci bir karar alınmıştır. Manisa Müzesi arkeologları tarafından 21.4.2003–6.5.2003 tarihleri arasında gerçekleştirilen çalışmalarda 9x9 m. Boyutlarında ikinci bir sondaj açılmış ve Yaralı Han'a ait olması muhtemel bazı duvarların yanı sıra, bir hamama ait su deposu ve külhan ortaya çıkarılmıştır. Bunun üzerine sondaj kazısının yeterli olmayacağı anlaşılmış ve çalışma kurtarma kazısına dönüştürülmüştür²⁵⁶.

²⁵¹ M. Ç. Uluçay, *Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi*, İstanbul, 1941, s.10.

²⁵² M. Ç. Uluçay; İ. Gökçen, *Manisa Tarihi*, İstanbul, 1939, s.81.

²⁵³ İ. Bilgin, "Manisa Sarayı" *Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, I*, Ankara, 1995, s. 369–377

²⁵⁴ İ. Bilgin, *a.g.e.*, s.369-377.

²⁵⁵ İzmir II No.lu K.T.V.K Kurulunun 2.7.2003 gün ve 11765 sayılı kararı.

²⁵⁶ İzmir II No.lu K.T.V.K Kurulunun 2.7.2003 gün ve 11765 (a) sayılı kararı.

3.12.2003–30.12.2003 tarihleri arasında gerçekleştirilen kurtarma kazısı çalışmaları sonunda, duvarlarının yaklaşık 2 m. yükseklikte bölümü ayakta kalabilmiş bir hamam ortaya çıkartılmıştır (Foto. 187).

Hamam, kuzey-güney doğrultuda uzanmaktadır. İnşa malzemesi moloz taştır. Soyunmalık mekanı kuzeydedir (Foto. 182). Duvarlarının ortalama 1.90 m. yükseklikteki kısmı ayakta kalabilmiş olan mekan, 8x7.5 m. boyutlarındadır. Kuzey duvarının üzerine muhtemelen geçtiğimiz yüzyıl içinde yapılmış ikinci bir duvar oturtulmuştur. Soyunmalığa, batı duvarı üzerindeki açıklıktan girilmektedir(Çizim 9). Doğu duvarında iki, kuzey, batı ve güney duvarlarında ise birer dikdörtgen niş vardır(Foto. 182). Doğu duvarının kuzey kesimindeki nişin içinde bir seki bulunmaktadır. Soyunmalık zemininin kaplaması sökülüştür. Mekanın güneydoğu köşesinde kalabilen mermer parçası zeminin mermer levhalarla kaplı olduğunu göstermektedir.

Soyunmalık mekanının güney duvarı üzerinde yer alan, sonradan kapatılmış giriş açıklığından, 2x1.60 m. boyutlarında küçük bir mekana ulaşılmaktadır. Güney duvarı üzerinde bir seki içeren bu küçük mekan, aralık mekanı olmalıdır(Foto. 188). Bu mekanın doğusunda yer alan açıklıktan, muhtemelen hamamın tuvalet ve tıraşlık mekanlarına ulaşılıyordu. Ancak bu mekanlar kısmen ayakta kaldıkları için kesin bir şey söyleyemiyoruz(Çizim 9).

Aralık mekanının batısındaki açıklıktan hamamın ılıklik mekanına geçilmektedir (Çizim 9). ılıklik mekanı 6.20x3.20 m. boyutlarındadır ve iki bölümden oluşmaktadır(Foto 189–190). ılıkliğin güneyinde kalan bölümdeki kurna izleri görülmektedir(Foto 190). Bu bölüm yaklaşık 2.50 m. genişlikte ve 0.20 m. yükseklikte bir sekiyle ılıkliğin diğer bölümünden ayrılmıştır. Ayrıca bu bölümle ılıkliğin kuzeyde kalan bölümü arasında, doğu ve batı duvarları üzerinde yer alan karşılıklı duvar çıkıntılarının kemer ayağı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır(Çizim 9). ılıkliğin kuzey bölümünde de yaklaşık 0.20 m. yükseklikte ve 0.80 m. genişlikte bir seki vardır. Seki, 0.30 m. genişlikle batı duvarında da devam etmekte ve ılıkliğin güneyindeki sekiye bağlanmaktadır(Foto. 189–190). Mekanın zemin döşemesi büyük ölçüde sökülüştür. Ancak kuzeybatı ve güneybatı köşelerde kalan parçalardan, zeminin mermer levhalarla kaplı olduğu görülmektedir(Foto. 190).

Ilıklık kısmının doğusundaki açıklıktan, 3.50x3.50 m. boyutlarındaki halvet mekanına geçilmektedir (Çizim 9). Diğer mekanlar gibi bu mekanın da zemin kaplaması sökülmüştür. Kenarlarda ve bir köşede orijinal durumda korunmuş olan parçalardan zeminin mermerle kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Halvetin kuzey, güney ve doğu duvarlarında kurnalara ait ayna taşlarının izleri görülebilmekle birlikte, kurnalar günümüze ulaşamamıştır(Foto 189). Doğu ve güney duvarlarındaki ayna taşlarının bulunduğu kesimlerde, sıcak ve soğuk suyun kurnalara aktığı künk delikleri mevcuttur. Güney duvarının üst kesiminde, Kare planlı halvetin bir kubbe ile örtülmüş olduğunu düşünmekteyiz. Ancak tüm mekanlar gibi örtüye ilişkin herhangi bir iz kalmamıştır.

Ilıklık ve halvet mekanlarının güney duvarı boyunca, doğu-batı doğrultusunda uzanan ve ortasında bir kazan yuvası içeren su deposunun örtüsü günümüze ulaşamamıştır (Foto. 183–184). Ancak, döneminin karakteristiği olarak kemerli bir tonozla örtülü olduğunu kabul etmek mümkündür. Kalan izlerden, hamamın iç duvarlarının düzgün bir sıvayla kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Ilıklık ve halvet duvarlarında, hamamın cehennemlik kısmında dolaşan dumanın dışarı atılmasını sağlayan tüteklik delikleri görülmektedir(Foto. 186–189).

Yapının Mimari Özellikleri ve Karşılaştırılması

Kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan hamam, soyunmalık, aralık, ılıkık, halvet ve su deposundan oluşmaktadır. Duvarların günümüze ulaşabilen en yüksek bölümü yaklaşık 2 m. dir. Bu nedenle mekanların örtüsüne ilişkin herhangi bir iz kalmamıştır. Çalışmalar sırasında elde edilen bulgulardan yapının geçtiğimiz yüzyılda çeşitli müdahalelere maruz kaldığı anlaşılmaktadır. En üst tabakada bulunan beton zeminin yaklaşık 0.30 m. altında ikinci bir beton zemin ve mekanlarda yoğun moloz dolguya rastlanmıştır (Foto. 186). Ancak, dolgu içinde mekanların örtüsüne ilişkin fikir verecek malzeme ya da kütleyle rastlanmamıştır²⁵⁷. Bununla birlikte mekanların boyutlarından ve hamamların örtü biçimleri hakkındaki bilgilerden hareketle soyunmalık, halvet ve ılıkığın kuzey bölümünün birer kubbe ile aralık, aralığın doğusundaki tıraşlık veya tuvalet ile su deposunun birer beşik tonozla, ılıkığın güney bölümünün ise bir çapraz tonozla örtülü olduğunu tahmin etmekteyiz(Çizim 9).

²⁵⁷ Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 31.10.2013 gün ve 13864 sayılı yazısı.

Hamamın küçük boyutlu bir yapı olması ve mekan dağılımı dikkate alındığında, “Halk Hamamı” olmadığı; Muhtemelen saraya ait bir bir “özel hamam” olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Soyunmalık mekanından ulaşılan 2mx1.60m. boyutlarındaki küçük mekan bir aralık mekanı olmalıdır. Ilıklık mekanının niteliği ise tartışmalıdır. Kalan izlerden, bu mekanın üç bölüm halinde düzenlendiği ve kısmen sıcaklık olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bölümün kuzeyinde kalan alanda sekiler bulunmasına karşılık, kurna izi yoktur. Güneyde kalan ve kuzey bölümden geniş bir sekiyle ayrılan kısmın güney duvarında ise bir kurna bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, iki birimli mekanın hem ılıkılık hem de sıcaklık işlevinin bir arada görüldüğü bir mekan olduğunu düşündürmektedir. Hamam bu plan şemasıyla S. Eyice'nin hamamların sıcaklık mekanlarına göre yapmış olduğu tipolojiye göre ”Enine Sıcaklıklı Ortası Kubbeli Çifte Halvetli”hamamlardan esinlenmiştir(Çizim 9). Fakat tam olarak bu plan şemasına girmez. Bundan dolayı bu hamamı münferit planlı olarak ele almanın en doğrusu olacağı kanısındayız.

Tarihlendirme

Elimizde yapının inşa tarihine ilişkin bir veri olmamasına karşın yapının küçük boyutta bir aralık mekanı içermesi 15. yüzyıla ait olduğunu düşündürmektedir. Aralık mekanı, özellikle Anadolu Selçuklu dönemi hamamlarında görülmektedir. 14. yüzyıl hamamlarında bu mekanın boyutları giderek küçülmeye başlamış, 15. yüzyılda iyice küçülmüş, 16. yüzyıldan itibaren ise tamamen ortadan kalkmıştır²⁵⁸.

²⁵⁸ Y. Önge, a.g.e., s. 22-23.

10- Saray (Otopark) Hamamı

Manisa İli, Merkez Cumhuriyet Meydanı, tapunun 55 pafta, 413 ada 1 parselde bulunan Saray Hamamı kazı sonucu ortaya çıkarılmış bir kalıntı halindedir(Foto. 198–200). Yeraltı otoparkı ve meydan düzenlemelerine ilişkin çalışmalar esnasında 13.07.2005 tarihinde halk tarafından Fatih Sarayı olarak bilinen ve bundan dolayı 3. Derece Arkeolojik Sit ilan edilmiş olan kısımda hafriyat çalışmaları esnasında Horasan harcı ile sıvalı duvar kalıntılarına rastlanmıştır. İzmir II No.lu K.T.V.K Kurulu'na yapılan başvuru ve alınan karar uyarınca Manisa Müze Müdürlüğü uzmanlarınca 2005 yılında bir sondaj kazısı gerçekleştirilmiştir. Sondaj kazısında bazı mimari kalıntıların ortaya çıkması üzerine, ilgili kurul tarafından bilimsel nitelikte bir kazı yapılmasını isteyen ikinci bir karar alınmıştır. Manisa Müzesi arkeologları tarafından 30.09.2005 tarihlerinde gerçekleştirilen çalışmalarda 9x9m. boyutlarında ikinci bir sondaj açılmış ve Saray Hamamı'na ait olması muhtemel bazı duvarların yanı sıra, hamama ait su deposu ve külhan ortaya çıkarılmıştır. Bunun üzerine sondaj kazısının yeterli olmayacağı anlaşılmış ve çalışma kurtarma kazısına dönüştürülmüştür²⁵⁹.

İlhami bilgin ve Çağatay Uluçay Saray-ı Amire diğer adıyla Fatih Sarayı'na ait üç hamamın bulunduğunu söylemektedir. Bunlardan birisi 2004 yılındaki Yaralı Han müştemilatı kazılarında ortaya çıkarılmış olan hamam, bir diğeri ise sözünü ettiğimiz yeraltı otoparkında bulunan hamamdır. Üçüncü ve son hamamın ise nerede olduğu bilinmemektedir²⁶⁰.

Hamam, kuzey-güney doğrultuda uzanmaktadır. İnşa malzemesi olarak tuğlaların bir moloz taş sırasının arasına hatıllar oluşturacak şekilde örüldüğü almaşık duvar tekniği uygulaması görülmektedir(Foto. 195). Soyunmalık mekanı güneydedir(Foto. 191). Duvarlarının ortalama 1.10 m. yükseklikteki kısmı ayakta kalabilmiştir. Soyunmalığa, doğu duvarı üzerindeki açıklıktan girilmektedir(Çizim 10). Soyunmalık zemininin kaplaması sökülmüştür(Foto. 191). Mekanın belli yerlerinde kalan mermer parçası zeminin mermer levhalarla kaplı olduğunu göstermektedir.

²⁵⁹ İzmir II No.lu K.T.V.K Kurulunun 2.7.2003 gün ve 1122 sayılı kararı.

²⁶⁰ M. Ç. Uluçay, **Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi**, İstanbul, 1941, s.10. ; M. Ç. Uluçay; İ. Gökçen, Manisa Tarihi, İstanbul, 139, s. 81; İ. Bilgin, "Manisa Sarayı" **Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, I**, Ankara, 1995, s. 369–377.

Soyunmalık mekanının kuzey duvarı üzerinde yer alan eksenden biraz doğuya kaymış bir açıklıktan ılıklik mekanına ulaşılmaktadır. Güney duvarı üzerinde bir seki içeren bu mekan 3.0x3.40 m boyutlarındadır(Foto. 191). Bu mekanın kuzeyinde yer alan açıklıktan, muhtemelen hamamın tuvalet veya tıraşlık mekanlarına ulaşılyordu. Ancak bu mekanlar kısmen ayakta kaldıkları için kesin bir şey söyleyemiyoruz(Çizim 10).

Ilıklık kısmının batısındaki açıklıktan, 3.50x3.50 m. boyutlarındaki iki bölümden meydana gelen sıcaklık mekanına geçilmektedir (Çizim 10). Diğer mekanlar gibi bu mekanın da zemin kaplaması sökülmüştür. Cehennemlik ayakları sağlam durumda olan sıcaklığın bir köşesinde orijinal durumda korunmuş olan parçalardan zeminin mermerle kaplı olduğu anlaşılmaktadır(Foto. 192–193). Halvetin kuzey, güney ve doğu duvarlarında kurnalara ait ayna taşlarının izleri görülebilmekle birlikte, kurnalar günümüze ulaşamamıştır(Foto. 192). Doğu ve güney duvarlarındaki ayna taşlarının bulunduğu kesimlerde, sıcak ve soğuk suyun kurnalara aktığı künk delikleri mevcuttur(Foto. 196). Kare planlı iki mekandan oluşan sıcaklık mekanının birer kubbe ile örtülmüş olduğunu düşünmekteyiz. Ancak tüm mekanlarda olduğu gibi bu mekanda da örtüye ilişkin herhangi bir iz kalmamıştır.

Ilıklık ve halvet mekanlarının kuzeyinde doğu-batı doğrultusunda uzanan ve ortasında bir kazan yuvası içeren su deposu ve külhan bulunmaktadır. Su deposunun Örtüsü günümüze ulaşamamıştır(Foto. 198). Ancak, dikdörtgen bir plan şemasına sahip olması kemerli bir tonozla örtülü olduğunu düşündürmektedir. Kalan izlerden, hamamın iç duvarlarının düzgün bir sıvayla kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Ilıklık ve sıcaklık duvarlarında, hamamın cehennemlik kısmında dolaşan dumanın dışarı atılmasını sağlayan tüteklik delikleri görülmektedir(Foto. 199). Hamamın kuzeydoğusunda su deposuna bitişik üç basamaklı bir merdiven bulunmaktadır(Foto. 197). Ne amaçla yapıldığını çözemediğimiz ve halvet hücrelerinde kontrol penceresine rastlamadığımız bu yapıda dıştan merdiven vasıtasıyla çıkılan bir kontrol penceresi olabileceğini düşünmekteyiz

Yapının Mimari Özellikleri ve Karşılaştırılması

2005 yılı Kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan hamam, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve su deposundan oluşmaktadır. Duvarların günümüze ulaşabilen en yüksek bölümü yaklaşık 1.10 m. dir. Bu nedenle mekanların örtüsüne ilişkin herhangi

bir iz kalmamıştır. Bununla birlikte mekanların boyutlarından ve hamamların örtü biçimleri hakkındaki bilgilerden hareketle, ılıkılık, sıcaklık, tıraşlık veya tuvalet'in birer kubbe ile su deposunun ise beşik tonozla örtülü olduğunu tahmin etmekteyiz(Çizim 10).

Hamamın küçük boyutlu bir yapı olması ve mekan dağılımı dikkate alındığında, "Halk Hamamı" olmadığı, Muhtemelen saraya ait bir "özel hamam" olarak kullanıldığını düşünmekteyiz. Hamam bu plan şemasıyla S. Eyice'nin hamamların sıcaklık mekanlarına göre yapmış olduğu tipolojiye göre "Enine Sıcaklıklı Ortası Kubbeli Çifte Halvetli" hamamlardan esinlenmiştir(Çizim 10). Fakat tam olarak bu plan şemasına girdiği de söylenemez. Bundan dolayı bu hamamı münferit planlı olarak ele almanın en doğrusu olacağı kanısındayız.

Tarihlendirme

Elimizde yapının inşa tarihine ilişkin bir veri bulunmamaktadır. Manisa Sarayı Müstemilatına ait olduğunu düşündüğümüz bu hamamın gerek inşa malzemesi gerekse yapım tekniğine baktığımız zaman 15. yüzyıla ait olduğu söylenebilir.

B- Günümüze Ulaşamamış Ancak Kaynaklarda Geçen Hamamlar

1- Ali Bey Hamamı

Manisa il merkezi, İshak çelebi Mahallesiinde Ali Bey cami ve İmaretini de içine alan bir mevkide bulunan hamam, günümüze ulaşamamıştır. Ali Bey Vakıflarına ait vesikalardan öğrendiğimiz bilgilere göre hamam, II. Murat'ın Vezirlerinden Ali Bey tarafından Mescit, İmaret ve Hamam'ın da içinde bulunduğu bir külliye olarak yaptırılmıştır²⁶¹. Ali Bey, Kara Timurtaş Paşanın oğlu, Umur ve Oruç Beyin Kardeşidir. Dört beş sene kadar Saruhan Sancak Beyliği yapmıştır²⁶². Caminin 1418 tarihli bir kitabesi mevcuttur²⁶³. Hamam da bu tarihlerde yapılmış olmalıdır.

2- Kasımpaşa (Çelebi) Hamamı

Manisa il merkezi, Göktaşlı Mahallesi, Odunpazarı mevkisinde Göktaşlı Cami ve Çeşnigir Cami arasında olduğu söylenen hamam günümüze ulaşamamıştır²⁶⁴. Hamam Kasımpaşa tarafından 16. yy da yaptırılmıştır²⁶⁵. Kasımpaşa, Yavuz Sultan Selim'in Oğlu Şehzade Süleyman ile birlikte Defterdar olarak H. 918/M.1512–13 yıllarında Manisa'ya gelmiştir. Hamam H. 1184/M. 1774 yılında tamamen harap olmuştur²⁶⁶.

3- Serabat (Hüsniye Şah) Hamamı

Yayınlardan bugünkü Hükümet Konağı karşısında bulunduğunu öğrendiğimiz Serabat Hamamı, II. Beyazıt Hanımı Abdulcelil²⁶⁷ kızı Hüsniusaz Hatun tarafından H. 986/M. 1490–1491 yıllarında Hatuniye Cami ve Külliyesine gelir sağlamak amacıyla inşa ettirilmiştir. Sabahları erkeklere öğleden sonra kadınlara mahsus bir kapıdan işlenir vaziyette olduğunu öğrendiğimiz hamam günümüze ulaşamamıştır.²⁶⁸

²⁶¹ İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 35–36.

²⁶² M. Ç. Uluçay, İ. Gökçen, **Manisa Tarihi**, İstanbul, 1939, s.93,94; İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**,(4.Baskı), Ankara 1982, s.395–396, 574–576.

²⁶³ Kitabe için Bkz. H. Acun, **Manisa'da Türk Devri Yapıları**, Ankara, 1999, s.80

²⁶⁴ İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 159.

²⁶⁵ İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 202

²⁶⁶ İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 159.

²⁶⁷ M. Ç. Uluçay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, Ankara, 1980, s.23

²⁶⁸ İ. Gökçen, **a.g.e.**, s. 157; H. Ersoy, "Hatuniye Cami", **Gediz**, S.52, (1941) s.4-5; M. Ç. Uluçay; İ. Gökçen, **a.g.e.**, s.97-98.

IV- DEĞERLENDİRME

A- Manisa Hamlarının Mimari Özellikleri

Yaptığımız çalışmalarda Manisa’da 13 hamam adı tespit edilmiştir. Bu yapılardan 10’u günümüze ulaşabilmiştir. İsimlerini çeşitli kaynaklardan tespit ettiğimiz Ali Bey Hamamı, Kasımpaşa (Çelebi) Hamamı, Serabat (Hüsniye Şah) Hamamı günümüzde mevcut değildir. Günümüze ulaşan hamamlardan sekizi tamamen (Hüsrev Ağa Hamamı, Çukur (İshak Çelebi) Hamamı, Gülgün Hatun (Dere) Hamamı, Alaca (Hamza Bey) Hamamı, Dilşikar Hatun Hamamı, Hafsa Sultan Hamamı, İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı, Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı) ikisi ise (Saray (Yaralı Han) Hamamı, Saray (Otopark) Hamamı) kısmen ayakta olup, kalıntı halindedir. Bunlardan ikisi Saruhanoğulları Döneminde (Çukur (İshak Çelebi) Hamamı, Gülgün Hatun (Dere) Hamamı) sekizi ise (Hüsrev Ağa Hamamı, Alaca (Hamza Bey) Hamamı, Hafsa Sultan Hamamı, Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı, Saray (Yaralı Han) Hamamı, Saray (Otopark) Hamamı, İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı, Dilşikar Hatun Hamamı) Osmanlı döneminde inşa edilmiştir.

Alaca (Hamza Bey) Hamamı, Hafsa Sultan Hamamı, Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı, Dilşikar Hatun Hamamı çifte hamam, Hüsrev Ağa Hamamı, Gülgün Hatun (Dere) Hamamı, Çukur (İshak Çelebi) Hamamı, Saray (Yaralı Han) Hamamı, Saray (Otopark) Hamamı, İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı, tek hamamlardır.

Çifte Hamamlarda, kadınlar ve erkekler kısımları, genellikle ortak bir duvar boyunca yan yana konumlandırılmışlardır. Nitekim (Alaca (Hamza Bey) Hamamı, Hafsa Sultan Hamamı, Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı, Dilşikar Hatun Hamamı)’nda bu tür bir düzenleme görülmektedir.

Çifte hamamlarda erkekler kısmı kadınlar kısmına göre daha büyük ve gösterişlidir. Erkekler kısmı soyunmalık kısmı ana yola veya meydana bakarken, kadınlar kısmında mahremiyet sebebiyle tali bir yol ya da sokağa açılmaktadır. Manisa hamamlarında da genellikle bu şekilde bir uygulama görünmekteyken Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı’nda her iki kısmın girişleri aynı sokağa açılmaktadır. Bu özelliğiyle Cumhuriyet hamamı Manisa’da bulunan diğer çifte hamamlardan ayrılır.

1- Mekan Dağılımı

a- Soyunmalık

Anadolu Türk hamamlarının erken dönem örneklerinde, soyunmalık mekânlarının genellikle tonoz ya da ahşap çatıyla örtülü oldukları bilinmektedir. 14.ve 15. yüzyıldan itibaren soyunmalıklar birer kubbeyle örtülmeye başlanmıştır. Ancak bu yüzyıllarda ahşap çatı geleneği de devam etmektedir²⁶⁹.

İncelemiş olduğumuz hamamlardan sadece sekizinin soyunmalık mekanları günümüze sağlam olarak ulaşabilmiştir(Hüsrev Ağa Hamamı, Çukur (İshak Çelebi) Hamamı, Gülgün Hatun (Dere) Hamamı, Alaca (Hamza Bey) Hamamı, Dilşikar Hatun Hamamı, Hafsa Sultan Hamamı, İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı, Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı). Saray (Yaralı Han) Hamamı, Saray (Otopark) Hamamı hamamlarının soyunmalık bölümleri ise kalıntı halindedir.

Soyunmalık bölümleri günümüze ulaşan hamamların (Hüsrev Ağa Hamamı, Çukur (İshak Çelebi) Hamamı, Gülgün Hatun (Dere) Hamamı, Alaca (Hamza Bey) Hamamı, Dilşikar Hatun Hamamı, Hafsa Sultan Hamamı, İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı, Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı). Soyunmalık mekanları kare planlı olup üzerleri kubbeyle örtülmüştür.

Anadolu Türk hamamları soyunmalık duvarlarında 15. yüzyıldan itibaren hamama gelenlerin elbiselerini ya da eşyalarını koymak için yapılmış nişler görülür²⁷⁰. Manisa'da bulunan (Hüsrev Ağa Hamamı, Çukur (İshak Çelebi) Hamamı, Gülgün Hatun (Dere) Hamamı, Alaca (Hamza Bey) Hamamı, Dilşikar Hatun Hamamı, Hafsa Sultan Hamamı, İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı, Saray (Yaralı Han) Hamamı)'larının soyunmalık bölümü duvarlarında da bu uygulama görülmektedir.

Ayrıca Anadolu Türk hamamları soyunmalık bölümlerinde genellikle bir şadırvan ya da süs havuzu uygulaması görülmektedir²⁷¹. Manisa'da bulunan (Hüsrev Ağa Hamamı, Çukur (İshak Çelebi) Hamamı, Alaca (Hamza Bey) Hamamı, Dilşikar Hatun Hamamı, Hafsa Sultan Hamamı, İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı, Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı)'larında da bu uygulama görülmektedir.

²⁶⁹ M.Y. Önge, a.g.e., s.19-22.

²⁷⁰ M.Y. Önge, a.g.e., s.19-22.

²⁷¹ M.Y. Önge, a.g.e., s.19-22.

b- Aralık

Anadolu Selçuklu döneminden itibaren görülmeye başlanan ılıklik mekanıyla soyunmalık mekanı arasında bir geçit görevi üstlenen aralık mekanı, Anadolu Selçuklu döneminde tuvalet ve tıraşlık bölümlerine geçişi sağlayan ve sıcak havanın dağılmasını engelleyen başlıca mekanlardan biridir. 15.yüzyıldan itibaren küçülmeye başlamış 16.yüzyılda ise tamamen ortadan kalkmıştır²⁷². Aralık mekanı Manisa hamamlarında Çukur (İshak Çelebi) Hamamı, Gülgün Hatun (Dere) Hamamı, Saray (Yaralı Han) Hamamında da görülmektedir. Bu hamamlarda aralık kısmı kareye yakın dikdörtgen bir plan şemasına sahip olup üzerleri tonozla örtülmüştür.

c- Ilıklık

Soyunmalık ile sıcaklık arasında bulunan, vücudu sığağa alıştırmaya ve dinlenmeye yarayan orta sıcaklıktaki bu mekan, tıraşlık ve tuvalet bölümlerini de içine almaktadır. Anadolu Selçuklu döneminde ılıklik mekanları genellikle kare planlı, kubbeyle örtülü ya da enine dikdörtgen planlı beşik tonozla örtülü bir mekandır. 14. yüzyılda bu şekil devam eder. 15. yüzyıldan itibaren ise ılıklik bölümünde kubbe ve beşik tonozun yanı sıra, çapraz tonoz ve tekne tonoz gibi çeşitli tonoz örtüleri kullanılmıştır. 16. yüzyıldan itibaren, ılıkliğin iki ya da üç kemer gözü ile bölünmesi ya da kubbe ile örtülü ılıkliğin tonozla örtülü bir alana genişletilmesi gibi plan çeşitlemelerine gidilmiştir²⁷³. Manisa hamamlarında da benzer gelişimi görmek mümkündür.

İnşa tarihleri 14. ve 16. yüzyıllar arasında değişen Manisa hamamlarından Çukur (İshak Çelebi) Hamamı, Gülgün Hatun (Dere) Hamamı, kare planlı ve tek kubbeli bir görünümündedir. Hüsrev Ağa Hamamı, Alaca (Hamza Bey) Hamamı, Hafsa Sultan Hamamı, Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı, Saray (Yaralı Han) Hamamı, Saray (Otopark) Hamamı, İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı, Dilşikar Hatun Hamamı) ise enine dikdörtgen planlı bir şemadadır. Bu hamamların ılıklik bölümlerinin tümünde tıraşlık ya da tuvalet bölümü bulunmaktadır.

d- Sıcaklık

Anadolu Türk hamamlarında plan tipolojisinin yapıldığı ve hamamın en önemli noktası sıcaklık bölümüdür. Semavi Eyce'nin yapmış olduğu bu tipoloji dikkate

²⁷² M.Y. Önge, a.g.e., s.22-23.

²⁷³ M.Y. Önge, a.g.e., s.24-25.

alındığında Manisa hamamlarının sıcaklık mekanlarına göre plan tipolojisini şu şekilde sıralayabiliriz.

A- Haçvari Dört Eyvanlı, Köşe Hücreli Tip, (Eyice Tasnifi ''a'' tipi)

Çukur (İshak Çelebi) Hamamı, Gülgün Hatun (Dere) Hamamı, İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı

B- Yıldızvari Sıcaklıklı Tip, (Eyice Tasnifi ''b'' tipi)

Hafsa Sultan Hamamı

C- Kare Bir Sıcaklık Etrafında Sıralanan Halvet Hücreli Tip, (Eyice Tasnifi ''c'' tipi)

Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı erkekler kısmı.

D- Ortası Kubbeli, Enine Sıcaklıklı ve Halvet Hücreli Tip, (Eyice Tasnifi ''e'' tipi)

Hüsrev Ağa Hamamı, Dilşikar Hatun Hamamı, Alaca (Hamza Bey) Hamamı

E- Dikdörtgen Şekilli Sıcaklığa Sahip, Çifte Halvetli Hamamlar(Eyice Tasnifi ''e'' Tipi)

Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı kadınlar kısmı

F- Münferit Planlılar

Saray (Yaralı Han) Hamamı, Saray (Otopark) Hamamı

Bunlar Saraya ait hamamlar oldukları için hiçbir plan şemasına uymamaktadır.

Manisa hamamlarında en çok tercih edilen plan şeması D ve E plan şemasında olanlar ve bu gurupların varyasyonlarıdır²⁷⁴. Manisa hamamlarında köşe halvetler doğrudan ortadaki kubbeli alana açılmaktadır ve bu mekanın tam ortasında mermerden göbek taşı bulunur.

e- Tıraşlık ve Tuvaletler

Manisa'da incelemiş olduğumuz tüm hamamlarda ılıkliklarına açılan kubbe veya tonoz örtülü tuvalet ya da tıraşlığının bulunduğu görülmektedir.

²⁷⁴ Planlar için bkz. Ekler, Çizimler.

f- Su Deposu

Enine dikdörtgen planlı ve tonozla örtülü su depoları genellikle sıcaklığın gerisinde ve sıcaklık duvarına paralel bir şekilde uzanmaktadır. Manisa hamamlarında da bu uygulama görülmektedir. Ancak İvaz Paşa (Karaköy) Hamam'ında sıcak su deposunun yanında birde soğuk su deposu bulunmaktadır. Bu özelliğiyle hamam Manisa'daki diğer hamamlardan ayrılır.

2- İnşa Malzemesi ve Teknik

Hamamlar içinde bulundurduğu nem ve sıcak hava nedeniyle çok çabuk yıpranan yapılardır. Bu nedenle de inşa edilirken neme en dayanıklı malzeme olan taşın birincil malzeme olduğu bir uygulamada inşa edilmişlerdir.

Anadolu Selçuklu hamamlarında duvarlar genellikle moloz taşla, bazı örneklerde ise kesme taş kaplama olarak inşa edilmişlerdir. Tonozlarda moloz taş, kubbe ve kubbe geçişlerinde tuğla kullanılmıştır. Kemerler ise kesme taş ile örülmüştür. Beylikler ve Osmanlı dönemi hamamlarında; duvarlar moloz taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. Kubbe, kubbe geçişleri ve tonozlar tuğla ile örülmüştür. Büyük boyutlu merkez (Çarşı) hamamlarda ise soyunmalık cepheleri, diğer cephelere göre daha özenli tutularak, kesme taş ve tuğla ile kasetleme tekniğinde inşa edilmiştir²⁷⁵.

Manisa hamamları inşa malzemesi olarak zengin bir çeşitlilik gösterir. Hüsrev Ağa Hamamı, Alaca (Hamza Bey) Hamamı, Saray (Yaralı Han) Hamamı, Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı, Dilşikar Hatun Hamamı, Gülgün Hatun (Dere) Hamamı ve Çukur (İshak Çelebi) Hamamı'nda inşa malzemesi olarak, duvarlarda kaba yontma taş, moloz taş, tuğla ve devşirme kesme taş bloklar, kubbeler, kubbe geçişleri ve tonozlarda tuğla kullanılmıştır.

Saray (Otopark) Hamamı, İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı ve Hafsa Sultan Hamamı'nda inşa malzemesi olarak, tuğlaların bir moloz taş sırasının arasına hatıllar oluşturacak şekilde örüldüğü, almaşık duvar tekniği uygulaması görülmektedir. Manisa hamamlarının zemin döşemelerinde, kurnalarda, göbek taşlarında mermer kullanılmıştır.

3- Örtü Elemanları

Manisa hamamlarında üst örtü olarak daha çok kubbe ve tonoz çeşitleri kullanılmıştır. Manisa hamamlarında karşımıza çıkan tonoz biçimleri; sivri beşik tonoz

²⁷⁵ M.Y. Önge, a.g.e., s.53-55.

Gülgün Hatun (Dere) Hamamı ve Çukur (İshak Çelebi) Hamamı sıcaklık eyvanlarında, Gülgün Hatun (Dere) Hamamı'nın ılıkliğında Hafsa Sultan Hamamı tıraşlığında ve tüm hamamların su depolarında karşımıza çıkmaktadır. Çapraz tonoz; Alaca (Hamza Bey) Hamamı'nın erkekler kısmı ılıkliğında, Hüsrev Ağa Hamamı'nın ılıkliğında, Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı'nın sıcaklık ve ılıkliğında ve Dilşikar Hatun Hamamı'nın ılıkliğında görülmektedir. Yarım Çapraz tonoz ise Dilşikar Hatun Hamamı'nın sıcaklık bölümünün yan kısımlarında kullanılmıştır.

Hafsa Sultan Hamamı'nın sıcaklık kısmı batı eyvanlarında ise oval kubbe kullanılmıştır. Bu açıdan tek örnektir.

4- Giriş Açıklıkları

Manisa hamamlarının mekanlar arasında bağlantıyı sağlayan tüm açıklıkları ısı sirkülasyonunu önlemek amacıyla farklı eksenlerde ve dikdörtgen şekilli kemerli bir biçimde yapılmıştır. Giriş kapısı dışındaki kapılar ısıyı muhafaza etmek için dar ve küçük tutulmuştur. Dışarıya basık veya sivri kemerli bir açıklıkla açılırlar. Fakat İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı iki Bizans başlığı üzerine oturtulmuş, mermer sütunların taşıdığı üç kubbeli revak şeklindeki giriş bölümüyle Manisa'daki diğer hamamlardan ayrılır.

5- Kubbe Geçişleri

Anadolu Türk hamamlarında 14. ve 15. yüzyıllarda kubbeye geçiş ögesi olarak genellikle Türk üçgeni ve pandantifler kullanılmıştır. Özellikle 15. yüzyılda Türk üçgenlerinin iki ya da üç sıra halinde düzenlendiği ve sık sıralandığı görülmektedir. Pandantiflerin ise mukarnaslarla dolgulandırıldığı görülmektedir. 16. yüzyıldan itibaren ise bu geçiş öğelerine tromplarda eklenmiştir²⁷⁶.

Manisa'da incelemiş olduğumuz hamamlardan Çukur (İshak Çelebi) Hamamı halvet hücrelerinde, Gülgün Hatun (Dere) Hamamı halvet hücrelerinde ılıklik ve soyunmalığında, İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı halvet hücreleri ve soyunmalığında, Hafsa Sultan Hamamı'nın bugün sauna olarak kullanılan bölümünde, Alaca (Hamza Bey) Hamamı'nın halvet hücrelerinde prizmatik Türk üçgenleriyle kubbeye geçilmektedir.

²⁷⁶ C. Çakmak, a.g.e., s.91.

Hafsa Sultan Hamamı'nın ılıklik bölümünde, Hüsrev Ağa Hamamı'nın ılıkliğında ve sıcaklığında İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı güney halvet hücrelerin mukarnaslarla dolgulandırıldığı görülmektedir.

Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı'nın sıcaklık ana mekanında Çukur (İshak Çelebi) Hamamı soyunmalığında, Dilşikar Hatun Hamamı'nın sıcaklık, soyunmalık ve halvet hücrelerinde, Hüsrev Ağa Hamamı'nın soyunmalığında kubbeye sivri tromplarla geçiş sağlanmaktadır.

Saray (Yaralı Han) Hamamı, Saray (Otopark) Hamam'larının kalıntı halinde olmalarından dolayı üst örtüye geçiş elemanları hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

6- Kemer Biçimleri

Manisa hamalarında sivri kemer; Hüsrev Ağa Hamamı giriş kısmı İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı giriş kapısı, basık kemer; Çukur (İshak Çelebi) Hamamı girişinde ve Dilşikar Hatun Hamamı'nın erkekler ve kadınlar kısmı girişlerinde, dilimli kemer; İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı eyvanlarında, bursa kemeri; Alaca (Hamza Bey) Hamamı sıcaklığında, yuvarlak yarım daire kemer, İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı giriş revaklarında kullanılmıştır.

7- Aydınlatma

Türk hamamları fonksiyonları gereği içe dönük bir karaktere sahiptir. Ancak Klasik Devir Osmanlı hamamları'nın soyunmalık duvarlarına pencereler açılmıştır. Erken dönem Türk hamamları daha çok üst örtüyü oluşturan tonoz ve kubbelerin üzerine açılan yuvarlak, altıgen, sekizgen, yıldız şekilli fener ve ışık gözleriyle aydınlatılmıştır. Aydınlatma şekli, soyunmalık kısmında değişik formlarla inşa edilmiş büyükçe bir fener ile ılıklik ve sıcaklık mekanlarında ise değişik formlarda yapılmış ışık gözleriyle sağlanmıştır²⁷⁷. Manisada bugün ayakta olan bütün hamamların soyunmalık kısımlarında değişik formlarda yapılmış aydınlatma feneri mevcuttur. Hüsrev Ağa Hamamı'nın ve Hafsa Sultan Hamamı'nın sıcaklık kubbelerinde yıldız şekilli ışık gözleri kullanılmıştır. Diğer hamamlarda ise bu gözler çokgen veya yuvarlak formu bir vaziyettedir. Manisa'da bulunan İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı, Hafsa Sultan Hamamı, Hüsrev Ağa Hamamı, Alaca (Hamza Bey) Hamamı, Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı

²⁷⁷ Y. Önge, "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma..." s. 121-135.

soyunmalıklarında kubbe kasnağına açılmış dikdörtgen şekilli pencere açıklıkları bulunmaktadır. Ayrıca Hafsa Sultan Hamamı kadınlar kısmı soyunmalık mekanında ve İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı soyunmalık mekanında cepheye açılmış dikdörtgen formlu orijinal pencere açıklıkları bulunmaktadır.

B- Manisa Hamamlarının Süsleme Özellikleri

Manisa hamamları süsleme kompozisyonu açısından fakir olmakla birlikte bazı hamamlarda süsleme unsurlarına rastlamak mümkündür.

Manisa hamamlarında süsleme olarak taş süsleme; Hafsa Sultan Hamamı kadınlar kısmı giriş portalinin üst kısmında, kurna yüzlerinde, kubbe geçişlerinde, İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı kurna yüzlerinde, tuğla süsleme; İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı revak alınlığında ve giriş cephesinde, kalemişi süsleme; Dilşikar Hatun Hamamı'nın erkekler kısmı soyunmalığında ve ılıkliğında, mimari elemanlarla yapılan süsleme; İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı, Hafsa Sultan Hamamı, Hüsrev Ağa Hamamı kubbe geçişlerinde mukarnas dolgular ve ılıklik bölümünde yer alan dişli kemerler, Dilşikar Hatun Hamamı'nın erkekler kısmı doğu halbetindeki istiridye formlu kubbe geçişleri, İvaz Paşa (Karaköy) Hamamı'nda bulunan dişli kemer formları ve aydınlık fenerlerinde karşımıza çıkar.

Manisa hamamlarından üç tanesi (Hafsa Sultan Hamamı, Alaca (Hamza Bey) Hamamı, Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı) orijinal işlevini korumaktadır. Diğerleri ise Anadolu'nun birçok kentinde olduğu gibi, değişen sosyal koşullar nedeniyle işlevini kaybetmiştir. Bir kısmı terkedilmiş bir kısmı ise farklı alanlarda (restoran, sergi binası vb) işlevlerde kullanım alanı bulmuştur.

V- SONUÇ

Geçmiş tarih öncesi çağlara dayanan Manisa'nın birçok medeniyete beşiklik ettiği ve buranın dini, askeri ve sivil mimari örneklerinin etrafında şekillenmiş güzel bir sanat ve estetik şehri olduğu anlaşılmaktadır.

Gerek Beylikler devrinden gerekse Osmanlı döneminde Manisa şehrine çok önem verilmiş ve bu durum şehrin mimari dokusunu da hayli etkilemiştir. Bölgede halkın ihtiyacına binaen yapılar inşa edilmiş ve bunlar inşa edilirken estetik özelliğe de önem verilmiştir. Bölgede cami, medrese, han, hamam, türbe, köprü, çeşme ve sebil gibi birçok mimari eser yaptırılmıştır. Ancak bu eserlerin bir kısmı insanlığın ve doğanın etkileri sonucu günümüze gelememiştir.

Özellikle tez konumuz olan hamamların bir kısmı adı birçok kaynakta ve vakfiyede geçmesine rağmen, yakın zamanlarda ya yıkılmış yerine yeni binalar dikilmiş ya da kendi kaderlerine terkedilmiş ve ilgisizlikten dolayı yok olmuştur. Günümüze gelen Manisa hamamlarından 13 tanesinden 8 tanesi şu anda sağlam durumda olup vakıflar tarafından işletmecilere kimisi özgün işlevlerinde kimisi ise farklı işlevlerde kullanılmak üzere kiralanmıştır. Sadece soyunma bölümü ile sıcaklık bölümünün beden duvarları günümüze ulaşmış olan kalıntı halindeki Saray (Otopark) Hamamı ve Saray (Yaralı Han) Hamamı şu anda kaderine terk edilmiş durumdadır.

Manisa hamamları, Manisa şehrinin tarihini ve sosyokültürel hayatını ortaya koyan önemli eserlerdendir. Genel olarak mimari özelliklerini belirtmeye çalıştığımız Manisa Hamamları ile Anadolu'da inşa edilmiş mevcut hamamlar arasında, önemli bir farklılık yoktur. XIV. yüzyıl ile XVII. yüzyıl arasında kalan zaman dilimi içine tarihlediğimiz Manisa Hamamları, şehrin tarihi eserleri arasında önemli bir yere sahiptir.

Osmanlı mimarisinin bölgedeki en güzel örneklerinden olan bu yapılarımızın korunması ve gelecek nesillere en güzel seklide ulaştırılması hepimizin görevidir. Kültür Bakanlığı, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu, sivil toplum örgütleri ve diğer kurum ve kuruluşların bu konuda gerekli hassasiyeti göstermelerini ümit ediyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- Acun, H., **Manisa’da Türk Devri Yapıları**, Ankara, 1999.
- Akşit, O., **Manisa Tarihi**, İstanbul, 1983.
- Akurgal, E., **Die Kunst der Hethiter**, München, 1976.
- Altun, A., **Mardin’de Türk Devri Mimarisi**, İstanbul, 1971.
- _____, “Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi, Bir Deneme”, **Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, Kütahya**, İstanbul, 1981, s. 620–660.
- Anonim., **Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar**, Ankara, 1973.
- _____, “Hamam”, **Ana Britannica**, Cilt:10, İstanbul, 1986–1988, s. 330–335.
- Arel, A., “Menteşe Beyliği Devrinde Peçin Şehri”, **Anadolu Sanatı Araştırmaları, I**, Ankara, 1968, s. 7-20.
- Aru, K.A., **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul, 1949
- Aslanapa, O., **Türk Sanatı**, İstanbul, 1997.
- _____, **Yüzyıllar boyunca Türk Sanat (14. Yüzyıl)**, İstanbul, 1977.
- Aydın, M., “Manisa”, **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C.II**, İstanbul, 1997, s. 1166-1172.
- Ayverdi, E.H., **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murat Devri (1403-1451)**, CII, İstanbul, 1972.
- _____, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (1451–1481)**, C.III, İstanbul, 1973.
- Bayatlı, O., **Bergama Tarihinde Türk İslam Eserleri**, İstanbul, 1956.
- Bean, G., **Eski Çağda Ege Bölgesi**, İstanbul, 1995.
- Beşbaş, N; Denizli, H., **Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, C. III**, Ankara, 1983.
- Bilgin, İ., “Manisa Sarayı” **Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi I**, Ankara, 1995, s. 369-377.

- Creswell, K.A.C., **Early Muslim Architecture**, Cilt: 1, (Umayyad), A.D.622-750, Oxford, 1940.
- Çakmak, C., **Tire Hamamları**, Ankara, 2002.
- Çal, H., “Zile Hamamları”, **Türk Etnografya Dergisi**, S.18, Ankara, 1988, s.103-124.
- Demiralp, Y., **Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları**, Ankara, 1996.
- Emecen, F., **XVI. Asırda Manisa kazası**, Ankara, 1989 .
- Erat, B., **Anadolu’da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi**, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1997.
- Erken, S., “Edirne Hamamları”, **Vakıflar Dergisi**, sayı, X, Ankara, 1973, s. 403-420.
- Ersoy, H., “Hatuniye Cami”, **Gediz Dergisi**, S. 52, Manisa, 1941, s. 4-7.
- Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (Sadeleştiren Z. Danışman) C.VIII, İstanbul, 1971.
- Eyice, S., “İznik’te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme”, **Tarih Dergisi**, Cilt: XI, Sayı: 15, İstanbul, 1960, s. 99-122.
- Glück, H., **Die Bader Konstantinopels**, Wien, 1921.
- Goodwin, G., **A History Of Otoman Arhitecture**, London, 1971.
- Gökçen, İ., **Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar**, C.I., İstanbul, 1946.
- Gürçay, H., “Keçe ve Keçecilik”, **Türk Etnografya Dergisi**, S. IX, İstanbul, 1967.
- Karadanişman, K., **Manisa Tarihi Eser ve Kitabeleri**, Manisa, 1977.
- Klinghardt, K., **Turkiche Baeder**, Stuttgart, 1927.
- Konyalı, İ.H., **Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi**, Konya, 1964.
- _____, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Annesi Hafsa Sultan’ın Vakfiyesi ve Manisa’daki Hayır Eserleri” **Vakıflar Dergisi**, VIII, Ankara, 1969, s. 54-56.

- _____ , “Bizans ve Osmanlı Hamamları”, **Yeni Gün**, S.1, İstanbul, 1939.
- Köklü, N., _____ , **Manisa İşgalden Kurtuluşu**, Ankara, 1976.
- _____ , “Saruhanlılar Devrinde Manisa 1’”, **Manisa Dergisi**, S.4, Manisa, 1983, s. 21–32.
- _____ , “Saruhanlılar Devrinde Manisa 3’”, **Manisa Dergisi**, S.6, Manisa, 1983, s. 17–24.
- Kuran, A., _____ , **Mimar Sinan**, İstanbul, 1986.
- Kuyulu, İ., _____ , **Karaosman-Oğlu Ailesine Ait Mimari Eserler**, Ankara, 1992.
- _____ , “Manisa Alaca (Hazma Bey) Hamamı” **Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi**, S.4, İzmir, 1992, s. 63–72.
- Manisa Şer’iye Sicilleri, Defter No: 240.
- Manisa Şer’iye Sicilleri, Defter No: 316.
- Manisa Şer’iye Sicilleri, Defter No: 124
- Manisa Şer’iye Sicilleri, Defter No: 61
- Onurkan, S., _____ , “Anadolu’da Eski Yunan ve Roma Arkeolojisi”, **Anadolu Uygarlıkları**, Cilt:3, İstanbul, 1985, s. 471-487.
- Önge, Y., _____ , “Konya Beyşehir’de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı’”, **Vakıflar Dergisi**, S.VIII, Ankara, 1968, 139-148.
- _____ , “Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın inşa Ettiği Hamamlar”, **Mimarbaşı Koca Sinan Yasadığı Çağ ve Eserleri** Ayır Basım, İstanbul, 1988, s. 403–428.
- _____ , “Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma” ,**Vakıflar Dergisi**, S. XIII, Ankara, 1978, s. 121–140.
- _____ , “Kayseri Huand (Mahperi Hatun) Külliyesi’nin Hamam ve Yeni Bulunan, Cini Tezyinatı”, **Önasya**, S.IV, Ankara, 1969, s. 8–9.
- _____ , “Koca Sinan’ın Hamamlarında Görülen Bir Yenilik: Merkezi Kubbeli Örtü Sistemleri”, **II. Uluslar arası Türk**

- _____ ,
_____ ,
_____ ,
Ötüken, Y.,
Sofuoğlu, H.,
Sözen, M.,
Şapolyo, E.B.,
Turan, O.,
_____ ,
Uluçay, M.Ç.,
_____ ,
_____ ,
Uluçay, M.Ç; Gökçen, İ.,
Ülgen, A.S.,
Ülken, H.Z.,
Ünal, R.H.,
- ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarih Kongresi, 28 Nisan, 2 Mayıs 1986, Bildiriler**, Cilt: II, İstanbul, 1986, s. 81–86.
“Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar”, **VI. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde, Mimar Sinan Donemi, Sempozyumu**, Ankara, 1989, s.235–252.
Anadolu’da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları, Ankara, 1995.
“Külliyelerimizin Yıkılan Hamamları”, **Önasya**, Cilt. 7, S. 74, Ankara, 1971, s. 6–17.
Türkiye’de Vakıf Abideleri Ve Eski Eserler, IV, Ankara, 1986.
İslam Hukukunun Uygulanması Bakımından Şer’iye Sicilleri (1625-1650), (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2010.
Diyarbakır’da Türk Mimarisi, İstanbul, 1971.
“Türk Hamamları”, **Önasya**, Sayı: 3/ 28, Ankara, 1967, s. 115-116.
Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971.
Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul, 2003.
Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar, İstanbul, 1940.
Manisa’daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi, İstanbul, 1941.
Padişahların Kadınları ve Kızları, Ankara, 1980.
Manisa Tarihi, İstanbul, 1939.
“Hamam”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul, 1950, s. 174-178.
İslam Sanatı, İstanbul, 1948.
“Beçin 1997 Kazısı”, **Sanat Tarihi Dergisi**, S.X, İzmir, 2000, s. 130-145.

- Ünsal, B., **Mimari Tarihi**, Cilt:1, İstanbul, 1960.
- Ünver, A.S., “Türk Hamamı”, **Bellekten**, Cilt: 37, Sayı:145, Ankara, 1973, s. 87-94.
- Ürer, H., **İzmir Hamamları**, Ankara, 2002.
- Yavi, E., **Manisa**, Manisa, 1995.
- Yüksel, İ.A., **Osmanlı Mimarisinde II. Bayazid-Yavuz Selim Devri (1481–1520)**, S.V, İstanbul, 1983.

EKLER

A- ÇİZİM LİSTESİ

- Çizim 1: Hüsrev Ağa Hamamı Planı
- Çizim 2: Çukur (İshak Çelebi) Hamamı Planı
- Çizim 3: Gülgün Hatun (Dere) Hamamı Planı
- Çizim 4: Dilşikar Hatun Hamamı Planı
- Çizim 5: Hafsa Sultan Hamamı Planı
- Çizim 6: Alaca Hamza Bey Hamamı Planı
- Çizim 7: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Planı
- Çizim 8: Karaköy (İvaz Paşa) Hamamı Planı
- Çizim 9: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı Planı
- Çizim 10: Manisa Saray (Otopark) Hamamı Planı

B- FOTOĞRAF LİSTESİ

- Fotoğraf 1: Hüsrev Ağa Hamamı restorasyon sonrası genel görünüm
- Fotoğraf 2: Hüsrev Ağa Hamamı restorasyon öncesi genel görünüm
- Fotoğraf 3: Hüsrev Ağa Hamamı Güney cephe
- Fotoğraf 4: Hüsrev Ağa Hamamı Kuzey cephe
- Fotoğraf 5: Hüsrev Ağa Hamamı Güney cephede bulunan hafifletme kemeri
- Fotoğraf 6: Hüsrev Ağa Hamamı Güney cephede yer alan sonradan kapatılmış pencere
- Fotoğraf 7: Hüsrev Ağa Hamamı Batı cephe
- Fotoğraf 8: Hüsrev Ağa Hamamı giriş eyvanı haç tonoz örtüsü
- Fotoğraf 9: Hüsrev Ağa Hamamı yan eyvan beşik tonoz örtüsü
- Fotoğraf 10: Hüsrev Ağa Hamamı soyunmalık girişi
- Fotoğraf 11: Hüsrev Ağa Hamamı soyunmalık üzerindeki sivri hafifletme kemeri
- Fotoğraf 12: Hüsrev Ağa Hamamı soyunmalık kubbe geçişleri ve sivri hafifletme kemerleri
- Fotoğraf 13: Hüsrev Ağa Hamamı soyunmalık kubbe feneri
- Fotoğraf 14: Hüsrev Ağa Hamamı soyunmalıkta yer alan sekiler
- Fotoğraf 15: Hüsrev Ağa Hamamı Batı duvarda yer alan yuvarlak kemerli niş

- Fotoğraf 16: Hüsrev Ağa Hamamı formu bozuk niş
- Fotoğraf 17: Hüsrev Ağa Hamamı üçgen alınlıklı niş
- Fotoğraf 18: Hüsrev Ağa Hamamı mermer fiskiye
- Fotoğraf 19: Hüsrev Ağa Hamamı ılıklik girişi
- Fotoğraf 20: Hüsrev Ağa Hamamı bölümleri ayıran çok dilimli kemer
- Fotoğraf 21: Hüsrev Ağa Hamamı ılıklik orta mekân kubbesi
- Fotoğraf 22: Hüsrev Ağa Hamamı ılıklik yan mekân tonozu
- Fotoğraf 23: Hüsrev Ağa Hamamı tuvalet mekanı
- Fotoğraf 24: Hüsrev Ağa Hamamı sıcaklik girişi
- Fotoğraf 25: Hüsrev Ağa Hamamı sıcaklik orta mekan kubbesi ve geçişleri
- Fotoğraf 26: Hüsrev Ağa Hamamı sekizgen göbek taşı
- Fotoğraf 27: Hüsrev Ağa Hamamı halvet mekanlarına geçişi sağlayan girişler ve mukarnas kavsaralı niş.
- Fotoğraf 28: Hüsrev Ağa Hamamı restorasyon öncesi halvet girişleri
- Fotoğraf 29: Hüsrev Ağa Hamamı Kuzey halvet kubbesi
- Fotoğraf 30: Hüsrev Ağa Hamamı Kurna
- Fotoğraf 31: Hüsrev Ağa Hamamı Güney halvet kubbe geçişleri
- Fotoğraf 32: Hüsrev Ağa Hamamı su deposuna ait kontrol penceresi
- Fotoğraf 33: Hüsrev Ağa Hamamı Su deposu tonoz kemeri
- Fotoğraf 34: Hüsrev Ağa Hamamı Güney duvarında yer alan künk
- Fotoğraf 35: Hüsrev Ağa Hamamı Doğu cephede yer alan külhan
- Fotoğraf 36: Hüsrev Ağa Hamamı kitabesi
- Fotoğraf 37: Çukur Hamam soyunmalığında yer alan nişler
- Fotoğraf 37/A 1930'larda Çukur Hamam
- Fotoğraf 38: Çukur Hamam soyunmalık mekanı aydınlatma feneri
- Fotoğraf 39: Çukur Hamam soyunmalık mekanı kubbe geçişleri
- Fotoğraf 40: Çukur Hamam ılıklik mekanı kubbe geçişleri
- Fotoğraf 41: Çukur Hamam ılıklik mekanında yer alan seki ve niş uygulaması
- Fotoğraf 42: Çukur Hamam usturalık bölümü kubbe geçişleri
- Fotoğraf 43: Çukur Hamam sıcaklik mekanı
- Fotoğraf 44: Çukur Hamam halvetlerinde yer alan kurna
- Fotoğraf 45: Çukur Hamam giriş eyvanında bulunan Seki

Fotoğraf 46: Çukur Hamam su deposu

Fotoğraf 47: Çukur Hamam Güney cephe

Fotoğraf 48: Çukur Hamam üst örtü

Fotoğraf 49: Gülgün Hatun Hamamı Kuzey cephede ye alan külhan

Fotoğraf 50: Gülgün Hatun Hamamı soyunmalık girişi

Fotoğraf 51: Gülgün Hatun Hamamı Aralık Girişi

Fotoğraf 52: Gülgün Hatun Hamamı soyunmalık girişi, nişler ve seki

Fotoğraf 53: Gülgün Hatun Hamamı soyunmalık Kuzey cephe nişler

Fotoğraf 54: Gülgün Hatun Hamamı soyunmalık genel görünümü

Fotoğraf 55: Gülgün Hatun Hamamı sıcaklık kubbeleri

Fotoğraf 56: Gülgün Hatun Hamamı sıcaklık, eyvan ve halvet girişleri

Fotoğraf 57: Gülgün Hatun Hamamı sıcaklık eyvanları

Fotoğraf 58: Gülgün Hatun Hamamı külhan

Fotoğraf 59: Gülgün Hatun Hamamı soyunmalık aydınlatma feneri açıklığı

Fotoğraf 60: Gülgün Hatun Hamamı restorasyon öncesi genel görünüm

Fotoğraf 61: Gülgün Hatun Hamamı restorasyon öncesi kuzeybatı cephe

Fotoğraf 62: Gülgün Hatun Hamamı restorasyon öncesi Kuzey cephe, külhan

Fotoğraf 63: Gülgün Hatun Hamamı soyunmalık mekanı aydınlatma feneri ve üst örtü

Fotoğraf 64: Gülgün Hatun Hamamı restorasyon sonrası kuzeybatı cephe

Fotoğraf 65: Gülgün Hatun Hamamı restorasyon öncesi genel görünüm

Fotoğraf 66: Gülgün Hatun Hamamı restorasyon sonrası genel görünüm

Fotoğraf 67: Dilşikar Hatun Hamamı Doğu cephe

Fotoğraf 68: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı Doğu halvet kubbe geçişleri

Fotoğraf 69: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı soyunmalığında bulunan süs havuzu

Fotoğraf 70: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı, ılıkığa açılan kapı üzerinde bulunan kalemişi süsleme.

Fotoğraf 71: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı, ılıkığa açılan kapı üzerinde bulunan kalemişi süsleme.

Fotoğraf 72: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı kemer içinde bulunan kalemişi süsleme

Fotoğraf 73: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı kemer içinde bulunan kalemişi süsleme

Fotoğraf 74: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı sıcaklık kubbesi

Fotoğraf 75: Dilşikar Hatun Hamamı kadınlar kısmı girişi

Fotoğraf 76: Dilşikar Hatun Hamamı kadınlar kısmı sıcaklık kubbesi

Fotoğraf 77: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı güneybatı halvette bulunan kontrol penceresi.

Fotoğraf 78: Dilşikar Hatun Hamamı kurna

Fotoğraf 79: Dilşikar Hatun Hamamı külhan

Fotoğraf 80: 1970'lerde Dilşikar Hatun Hamamı

Fotoğraf 81: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı halvet kubbesi

Fotoğraf 82: Dilşikar Hatun Hamamı yaşımlı giriş

Fotoğraf 83: Dilşikar Hatun Hamamı soyunmalık kubbe geçişleri

Fotoğraf 84: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı soyunmalık girişi

Fotoğraf 85: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Kuzey cephe

Fotoğraf 86: Alaca (Hamza Bey) Hamamı soyunmalık girişi

Fotoğraf 87: Alaca (Hamza Bey) Hamamı ek yapılar

Fotoğraf 88: Alaca (Hamza Bey) Hamamı kuzeydoğu cephe

Fotoğraf 89: Alaca (Hamza Bey) Hamamı tadilat öncesi kuzeydoğu cephe

Fotoğraf 90: Alaca (Hamza Bey) Hamamı tadilat öncesi güneyden genel görünüm

Fotoğraf 91: Alaca (Hamza Bey) Hamamı soyunmalık kısmı

Fotoğraf 92: Alaca (Hamza Bey) Hamamı soyunmalık aydınlatma feneri açıklığı

Fotoğraf 93: Alaca (Hamza Bey) Hamamı süs havuzu

Fotoğraf 94: Alaca (Hamza Bey) Hamamı soyunma kabinleri

Fotoğraf 95: Alaca (Hamza Bey) Hamamı ılık giriş

Fotoğraf 96: Alaca (Hamza Bey) Hamamı ılık

Fotoğraf 98: Alaca (Hamza Bey) Hamamı tuvalet girişi

Fotoğraf 99: Alaca (Hamza Bey) Hamamı sonradan eklenen havuz

Fotoğraf 100: Alaca (Hamza Bey) Hamamı sonradan saunaya çevrilen halvet girişi

Fotoğraf 101: Alaca (Hamza Bey) Hamamı sıcaklık kubbe geçişleri ve kemerler

Fotoğraf 102: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Sıcaklık kuzeydoğu eyvan

Fotoğraf 103: Alaca (Hamza Bey) Hamamı sıcaklık kubbesi

Fotoğraf 104: Alaca (Hamza Bey) Hamamı sıcaklıkta bulunan Bursa (Sepet Kulpu) tipi kemer

Fotoğraf 105: Alaca (Hamza Bey) Hamamı göbek taşı

Fotoğraf 106: Alaca (Hamza Bey) Hamamı sıcaklıkta bulunan seki ve kurna

Fotoğraf 107: Alaca (Hamza Bey) Hamamı sıcaklık kubbe geçişi

Fotoğraf 108: 1970'lerde Sultan Hamamı, Güney cephe genel görünümü

Fotoğraf 109: Hafsa Sultan Hamamı erkekler kısmı sıcaklığı

Fotoğraf 110: Hafsa Sultan Hamamı Doğu cephe

Fotoğraf 111: Hafsa Sultan Hamamı kadınlar kısmı girişi

Fotoğraf 112: Hafsa Sultan Hamamı Güney cephe

Fotoğraf 113: Hafsa Sultan Hamamı erkekler kısmı girişi

Fotoğraf 115: Hafsa Sultan Hamamı kadınlar kısmı giriş üzerinde bulunan süsleme

Fotoğraf 116: Hafsa Sultan Hamamı güneybatı cephe

Fotoğraf 117: Hafsa Sultan Hamamı erkekler kısmı soyunmalığında bulunan süs havuzu

Fotoğraf 118: Hafsa Sultan Hamamı erkekler kısmı ılıkılığının güneyinde bulunan sauna

Fotoğraf 119: Hafsa Sultan Hamamı erkekler kısmı ılıkılık orta mekan kubbesi

Fotoğraf 120: Hafsa Sultan Hamamı erkekler kısmı soyunmalık mekanı aydınlatma fener açıklığı.

Fotoğraf 121: Hafsa Sultan Hamamı erkekler kısmı soyunmalık kubbe geçişleri ve soyunma kabinleri.

Fotoğraf 122: Hafsa Sultan Hamamı ılıkılık güney mekanının kubbe geçişleri

Fotoğraf 123: Hafsa Sultan Hamamı tuvalet girişi

Fotoğraf 124: Hafsa Sultan Hamamı erkekler kısmı ılıkılık girişi

Fotoğraf 125: Hafsa Sultan Hamamı göbek taşı

Fotoğraf 126: Hafsa Sultan Hamamı kitabesi

Fotoğraf 127: Hafsa Sultan Hamamı sıcaklık kubbe geçişleri, kurnalar ve eyvan

Fotoğraf 128: Hafsa Sultan Hamamı erkekler kısmı sıcaklık kubbe geçişinde bulunan süsleme kompozisyonu.

Fotoğraf 129: Hafsa Sultan Hamamı külhanı

Fotoğraf 130: Karaköy Hamamı güneybatı halvette bulunan kontrol penceresi

Fotoğraf 131: Karaköy Hamamı Kuzey cephe

- Fotoğraf 132: Karaköy Hamamı revak kubbeleri
- Fotoğraf 133: Karaköy Hamamı kuzeybatıdan revak'a açılan giriş
- Fotoğraf 134: Karaköy Hamamı soyunmalık girişi
- Fotoğraf 135: Karaköy Hamamı Batı cephe
- Fotoğraf 136: Karaköy Hamamı soyunmalık pencereleri
- Fotoğraf 137: Karaköy Hamamı Kuzey cephe alınlığındaki tuğla süsleme
- Fotoğraf 138: Karaköy Hamamı genel görünüm
- Fotoğraf 139: Karaköy Hamamı ılıklik girişi
- Fotoğraf 140: Karaköy Hamamı soyunmalık niş ve pencereler
- Fotoğraf 141: Karaköy Hamamı soyunmalık kubbe geçişleri
- Fotoğraf 142: Karaköy Hamamı soyunmalıkta bulunan süs havuzu
- Fotoğraf 143: Karaköy Hamamı soyunmalık aydınlatma feneri açıklığı
- Fotoğraf 144: Karaköy Hamamı ılıkliğin Doğusundaki mekan
- Fotoğraf 145: Karaköy Hamamı sıcaklık Batı eyvanı ve halvet girişi
- Fotoğraf 146: Karaköy Hamamı sıcaklık Güney eyvanı ve halvet girişleri
- Fotoğraf 147: Karaköy Hamamı eyvan üst örtüsü
- Fotoğraf 148: Karaköy Hamamı kuzeybatı halvet girişi
- Fotoğraf 149: Karaköy Hamamı sıcaklığında bulunan göbek taşı
- Fotoğraf 150: Karaköy Hamamı sıcaklık kubbe geçişleri ve dilimli kemer uygulaması
- Fotoğraf 151: Karaköy Hamamı güneydoğu halvet hücresi kubbe geçişleri
- Fotoğraf 152: Karaköy Hamamı halvetlerde yer alan kurnalar
- Fotoğraf 153: Karaköy Hamamı kuzeybatı halvette bulunan kurna üzerindeki süsleme kuşağı
- Fotoğraf 154: Karaköy Hamamı su deposu
- Fotoğraf 155: Karaköy Hamamı Batı cephe duvar örgüsü
- Fotoğraf 156: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı genel görünümü
- Fotoğraf 157: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Kuzey cephe
- Fotoğraf 158: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı kadınlar kısmı soyunmalığı
- Fotoğraf 159: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı kuzeybatı cephe
- Fotoğraf 160: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı erkekler kısmı soyunmalık girişi
- Fotoğraf 161: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı erkekler kısmı soyunmalığı
- Fotoğraf 162: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı soyunmalık kubbe geçişleri

- Fotoğraf 163: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı soyunmalığında bulunan süs havuzu
- Fotoğraf 164: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı ılıklik girişi
- Fotoğraf 165: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı tuvalet girişi
- Fotoğraf 166: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı tuvalet
- Fotoğraf 167: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı tuvalet mekanı üst örtü
- Fotoğraf 168: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı ılıklik Güney mekanı (Depo)
- Fotoğraf 169: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı ılıklik Güney mekan kubbesi
- Fotoğraf 170: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı sıcaklığında bulunan göbek taşı
- Fotoğraf 171: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı sıcaklık mekanı yıkanma hücreleri
- Fotoğraf 172: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Sıcaklık Güneyinde bulunan seki ve kurnalar
- Fotoğraf 173: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı güneybatı halvet girişi ve niş uygulaması
- Fotoğraf 174: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı sonradan havuza çevrilen güneydoğu halvet
- Fotoğraf 175: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı havuzu
- Fotoğraf 176: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı sıcaklık kubbesi
- Fotoğraf 177: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı sıcaklık kubbe geçişleri
- Fotoğraf 178: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı soyunma kabinleri ve girişin Batısında bulunan mekan.
- Fotoğraf 179: Nakkaş Hasan'ın Şema-İlname-i Al-i Osman Adlı Yazmadaki Minyatür
- Fotoğraf 180: Kazı alanının güneybatıdan genel görünüşü
- Fotoğraf 181: Kazı alanının güneybatıdan genel görünüşü
- Fotoğraf 182: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı soyunmalık mekanı
- Fotoğraf 183: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı su deposu
- Fotoğraf 184: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı su deposu kuzeyden görünüm
- Fotoğraf 185: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı ılıklik mekanı
- Fotoğraf 187: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı genel görünüm
- Fotoğraf 188: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı aralık tıraşlık ve tuvalet mekanı
- Fotoğraf 189: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı ılıklik ve sıcaklığın genel görünümü
- Fotoğraf 190: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı ılıklik mekanı
- Fotoğraf 191: Manisa Saray (Otopark) Hamamı soyunmalığı

Fotoğraf 192: Manisa Saray (Otopark) Hamamı soyunmalığı sıcaklığı cehennemlik ayakları

Fotoğraf 193: Manisa Saray (Otopark) Hamamı sıcaklığı genel görünüm

Fotoğraf 194: Manisa Saray (Otopark) Hamamı külhanı

Fotoğraf 195: Manisa Saray (Otopark) Hamamı kuzeybatı cephe duvar örgüsü

Fotoğraf 196: Manisa Saray (Otopark) Hamamı künk

Fotoğraf 197: Manisa Saray (Otopark) Hamamı Kuzey cephede bulunan merdiven

Fotoğraf 198: Manisa Saray (Otopark) Hamamı kuzeydoğu genel görünüm

Fotoğraf 199: Manisa Saray (Otopark) Hamamı tüteklik kanalları

Fotoğraf 200: Manisa Saray (Otopark) Hamamı Güney cephe genel görünüm

Fotoğraf 201: Çukur Hamam genel görünümü

KISALTMALAR CETVELİ

a.g.e. Adı Gecen Eser

a.g.m. : Adı Gecen Makale

c. : Cilt

Çev. : Çeviren

Foto: Fotoğraf

s. : Sayfa

S.: Sayı

Şek. :Şekil

R. : Resim

VGM. : Vakıflar Genel Müdürlüđu

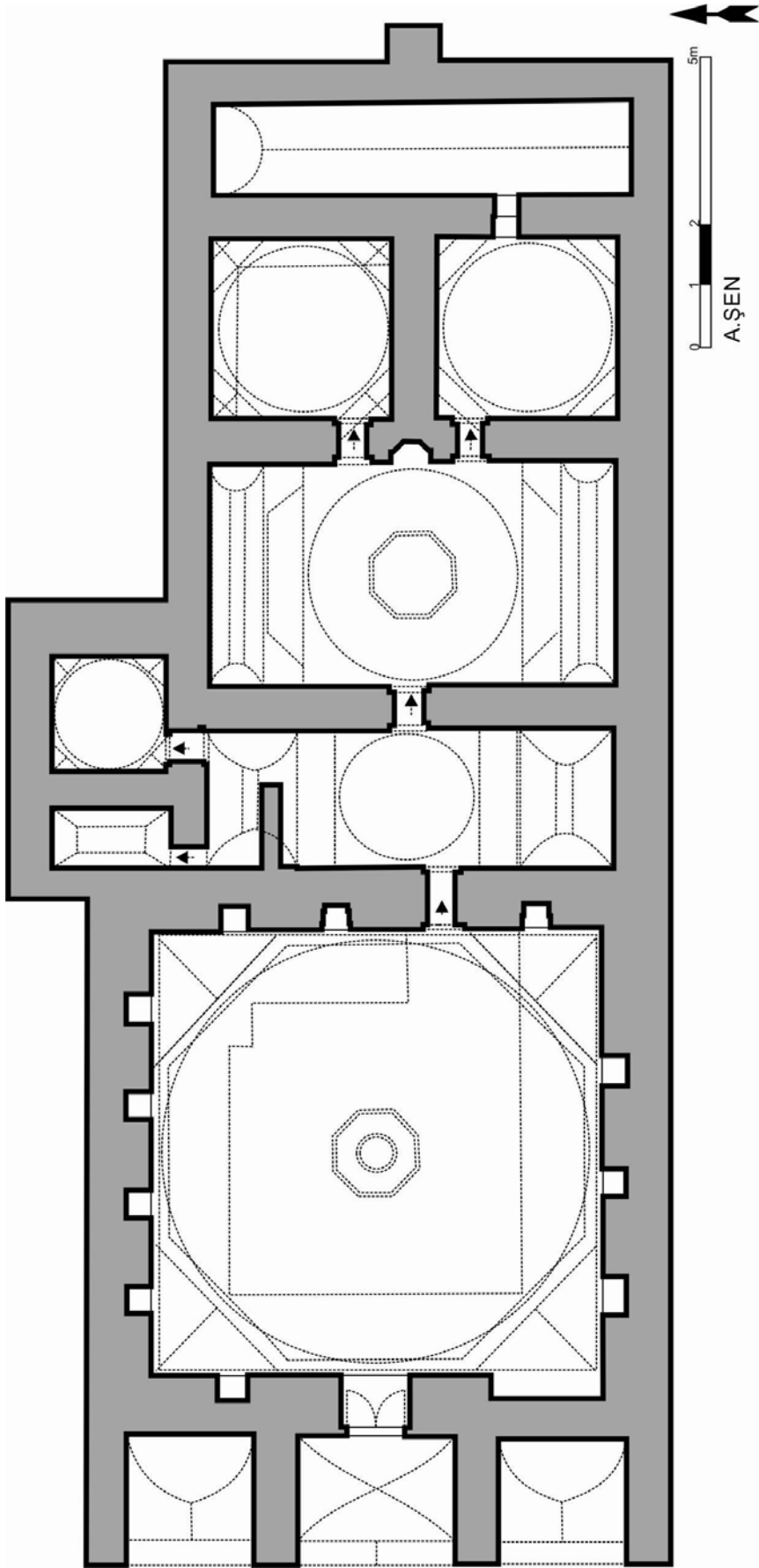
K.V.K.K. : Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

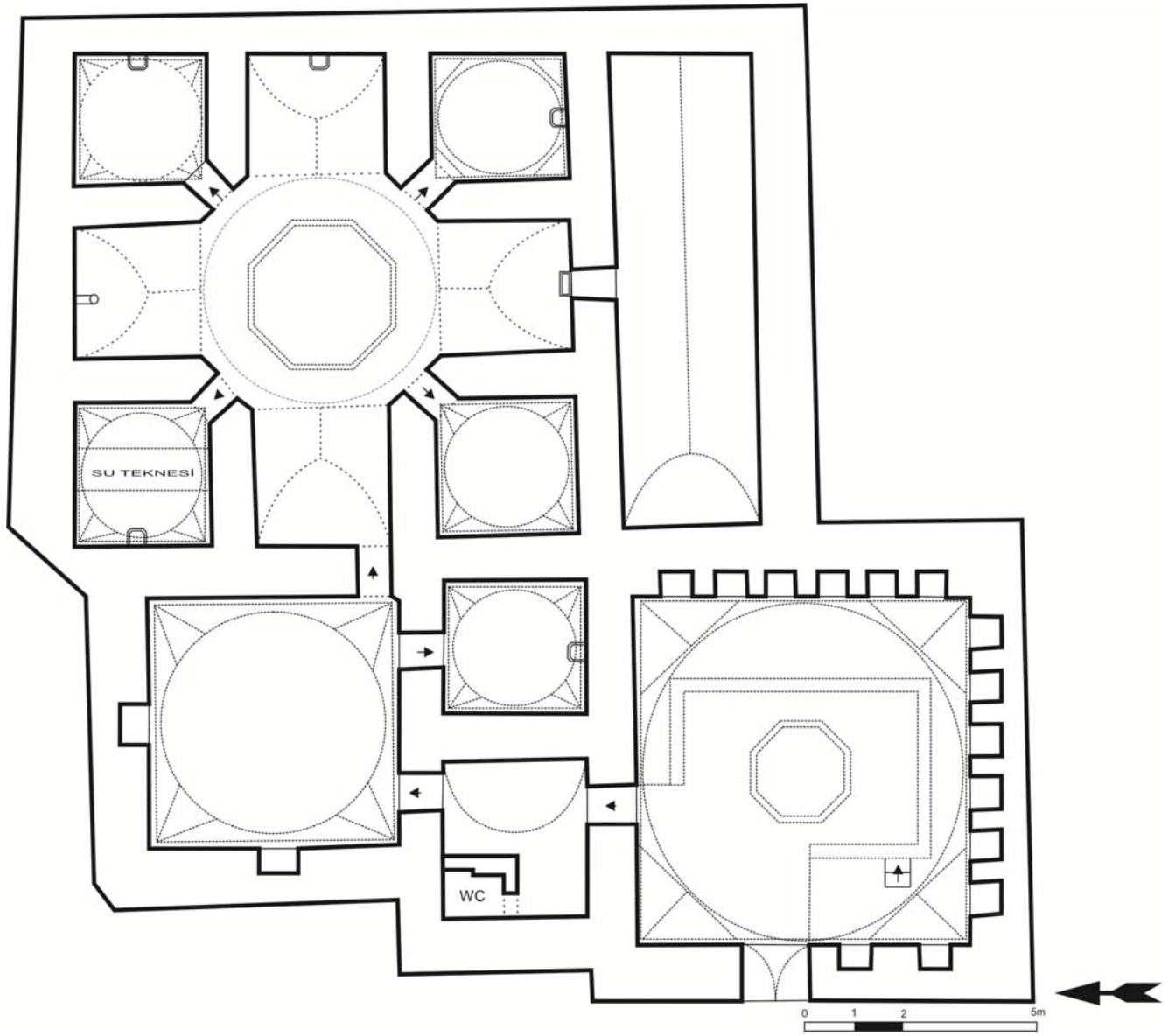
Öz Geçmiş

11 Nisan 1986 yılında Konya'nın Seydişehir İlçesine bağlı Karacaören Köyünde doğdu. İlköğrenimini Karacaören Köyü İlköğretim Okulunda tamamladı(1998). Ortaöğrenimi Konya Karma Ortaokulunda tamamladı(2001). Lise Öğrenimini Konya Karatay Lisesinde tamamladıktan sonra (2004) İzmir Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümüne başladı(2006). 2011 yılında mezun olan Ahmet Şen aynı yıl Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İslam Sanatları ABD'de lisansüstü eğitime başladı. 2014 yılında Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi ABD' ye yatay geçiş yapan Ahmet Şen 2015 yılında Yrd. Doç. Dr. Zekeriya Şimşir' in danışmanlığında yaptığı "Manisa Hamamları" adlı Yüksek Lisans Tezini tamamladı.

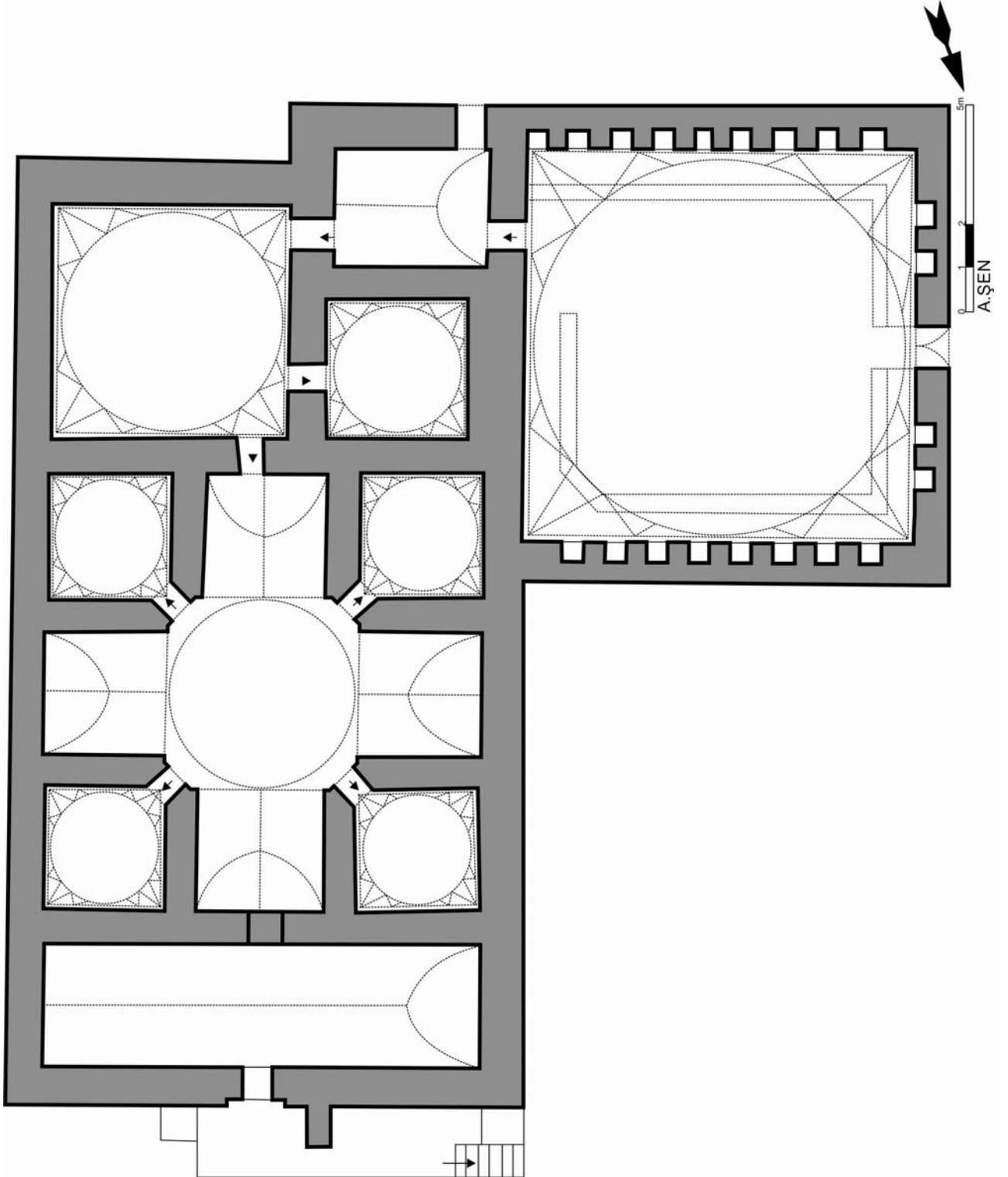
C- ÇİZİMLER

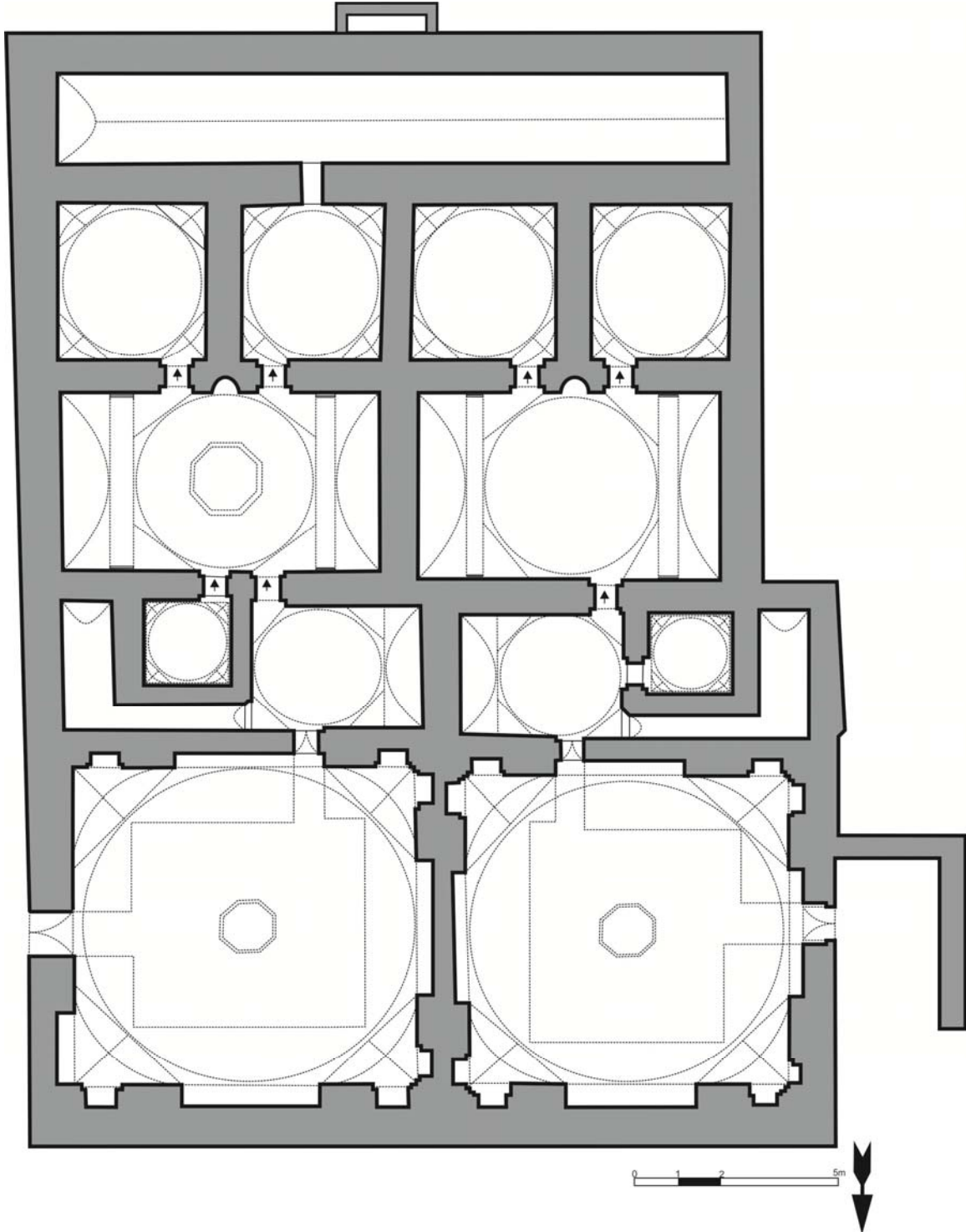
Çizim 1: Hüsrev Ağa Hamamı Planı

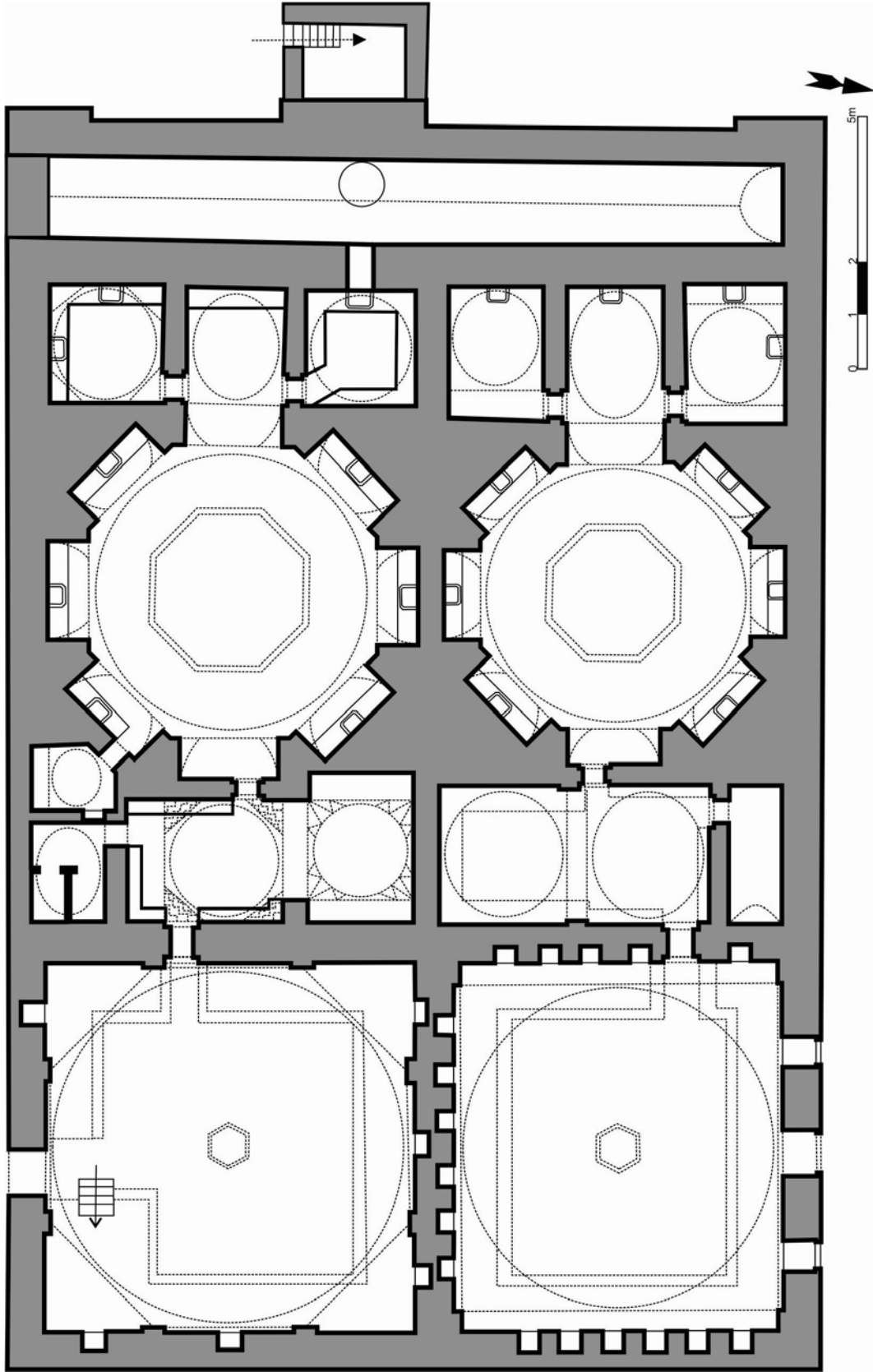
Çizim 2: Çukur (İshak Çelebi) Hamamı Planı (VGM'den İşlenerek)

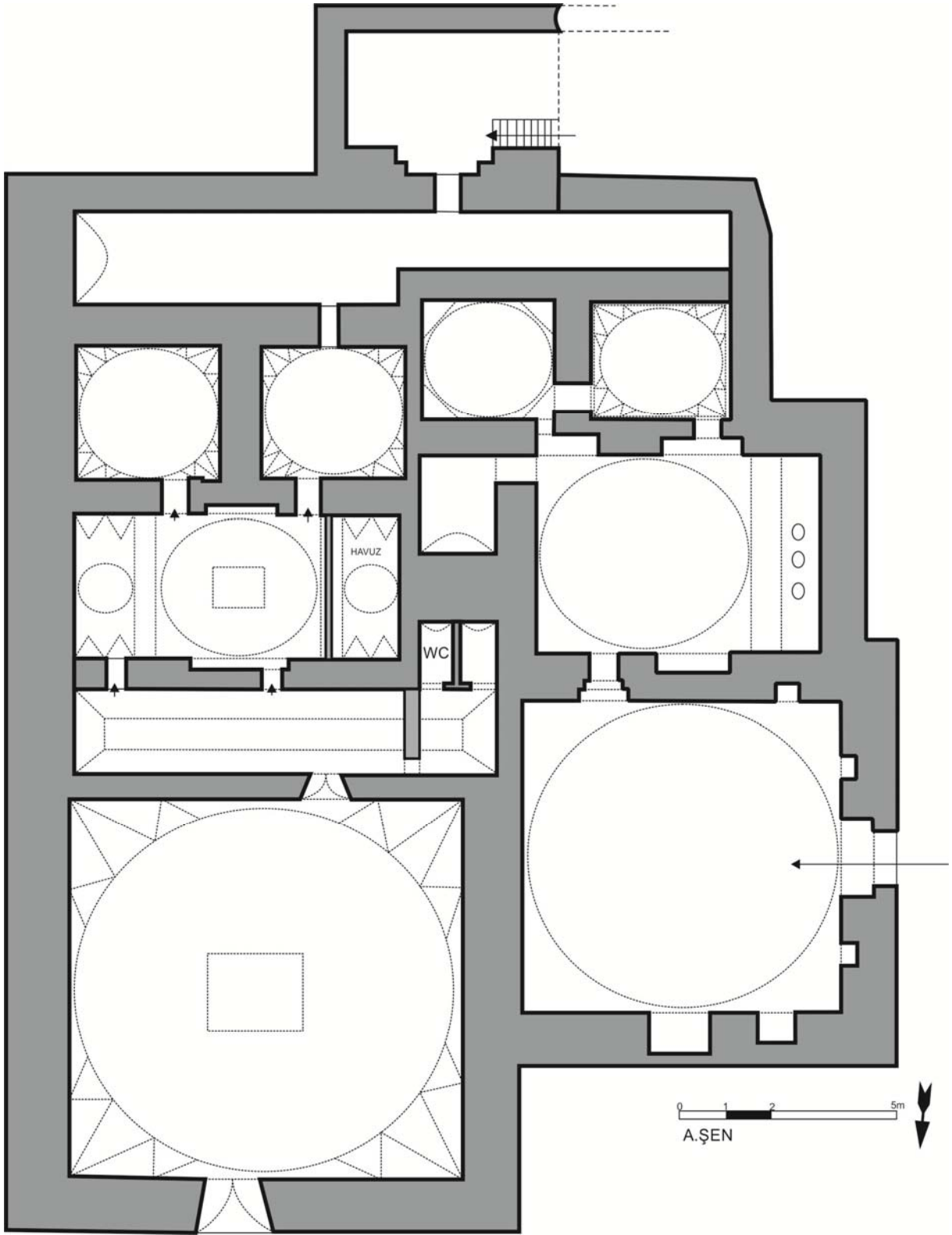
Çizim 3: Gülgün Hatun (Dere) Hamamı Planı

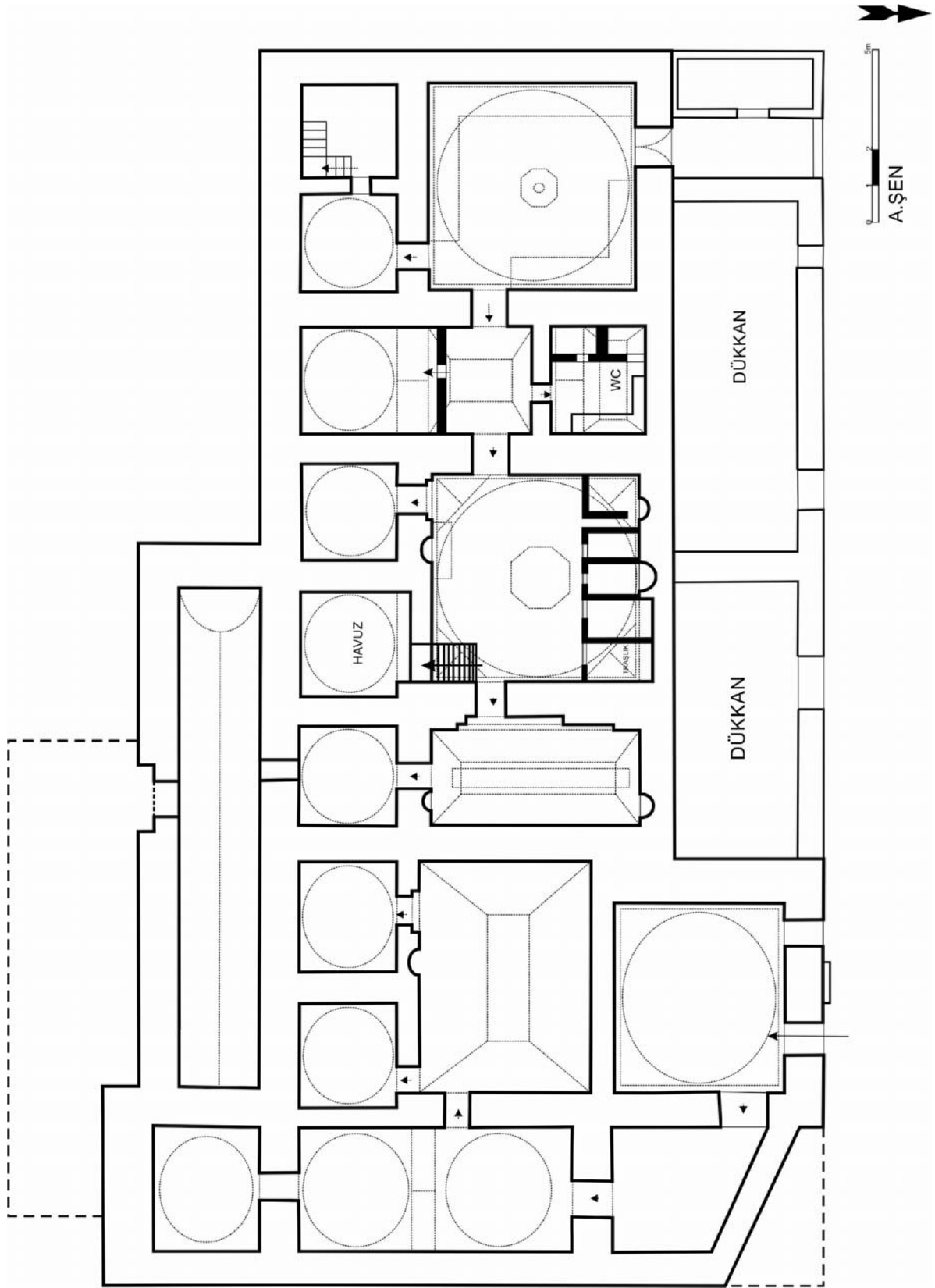
Çizim 4: Dilşikar Hatun Hamamı Planı (VGM'den İşlenerek)

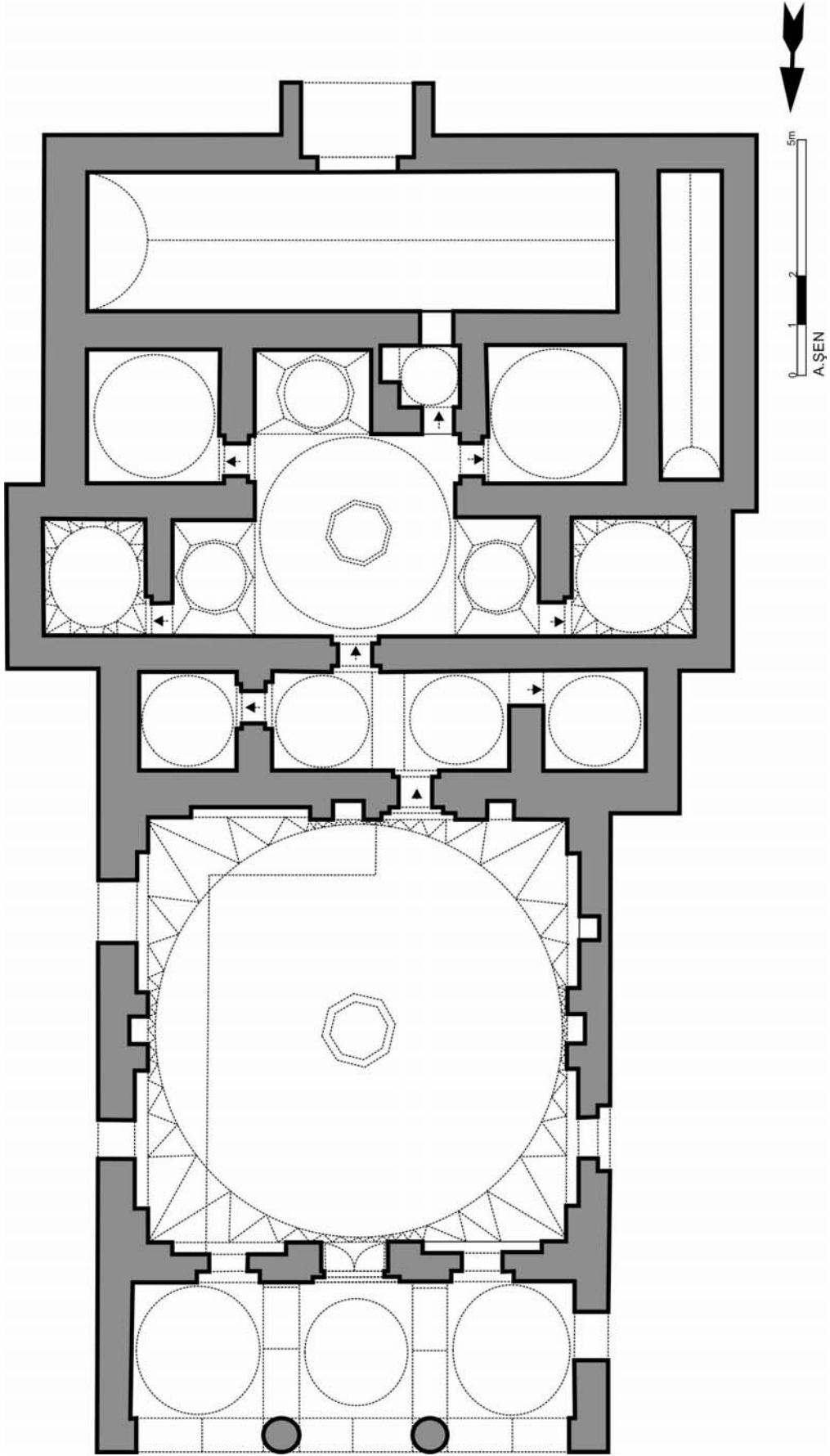
Çizim 5: Hafsa Sultan Hamamı Planı (VGM'den İşlenerek)

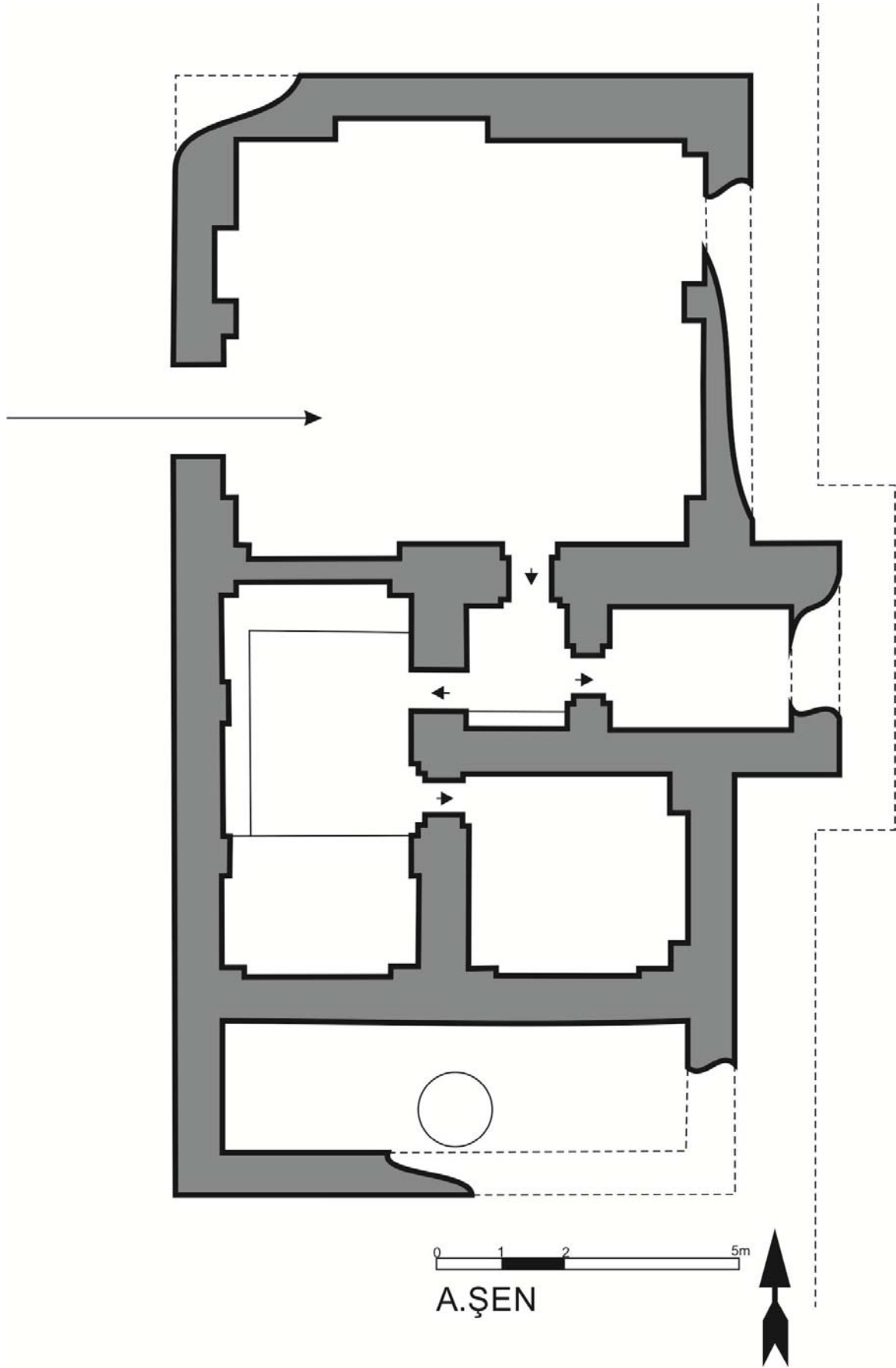
Çizim 6: Alaca Hamza Bey Hamamı Planı

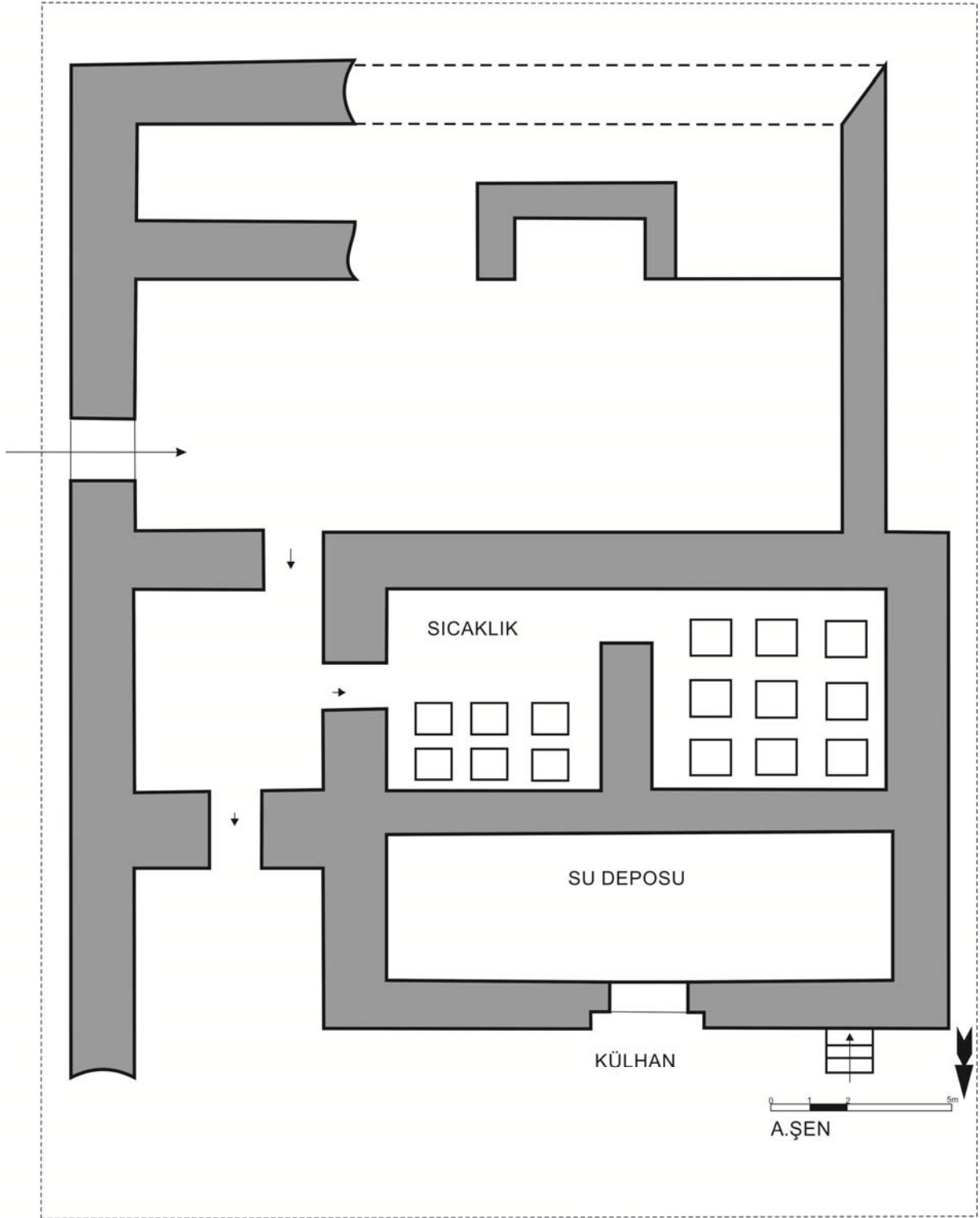
Çizim 7: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Planı

Çizim 8: Karaköy (İvaz Paşa) Hamamı Planı

Çizim 9: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı Planı

Çizim 10: Manisa Saray (Otopark) Hamamı Planı

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Hüsrev Ağa Hamamı Restorasyon sonrası genel görünüm

Fotoğraf 2: Hüsrev Ağa Hamamı Restorasyon öncesi genel görünüm
(İzmir Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivinden)

Fotoğraf 3: Hüsrev Ağa Hamamı güney cephe

Fotoğraf 4: Hüsrev Ağa Hamamı Kuzey cephe

Fotoğraf 5: Hüsrev Ağa Hamamı Güney cephede yer alan hafifletme kemeri.

Fotoğraf 6: Hüsrev Ağa Hamamı Güney cephede yer alan sonradan kapatılmış pencere.

Fotoğraf 7: Hüsrev Ağa Hamamı Batı cephe

Fotoğraf 8: Hüsrev Ağa Hamamı Giriş eyvanı haç tonoz örtüsü
(İzmir Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)

Fotoğraf 9: Hüsrev Ağa Hamamı Yan eyvan beşik tonoz örtüsü
(İzmir Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)

Fotoğraf 10: Hüsrev Ağa Hamamı Soyunmalık girişi

Fotoğraf 11: Hüsrev Ağa Hamamı Soyunmalık üzerindeki sivri hafifletme kemeri
(İzmir Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)

Fotoğraf 12: Hüsrev Ağa Hamamı Soyunmalık kubbe geçişleri ve sivri hafifletme kemerleri

Fotoğraf 13: Hüsrev Ağa Hamamı Soyunmalık kubbe feneri

Fotoğraf 14: Hüsrev Ağa Hamamı Soyunmalıkta yer alan sekiler

Fotoğraf 15: Hüsrev Ağa Hamamı Batı duvarda yer alan yuvarlak kemerli niş

Fotoğraf 16: Hüsrev Ağa Hamamı formu bozuk niş

Fotoğraf 17: Hüsrev Ağa Hamamı üçgen alınlıklı niş

Fotoğraf 18: Hüsrev Ağa Hamamı mermer fiskiye

Fotoğraf 19: Hüsrev Ağa Hamamı ılıklık girişi

Fotoğraf 20: Hüsrev Ağa Hamamı ılıklık bölümlerini ayıran dilimli kemer

Fotoğraf 21: Hüsrev Ağa Hamamı ılıklik orta mekân kubbesi

Fotoğraf 22: Hüsrev Ağa Hamamı ılıklik yan mekân tonozu

Fotoğraf 23: Hüsrev Ağa Hamamı tuvalet mekanı

Fotoğraf 24: Hüsrev Ağa Hamamı sıcaklık girişi

Fotoğraf 25: Hüsrev Ağa Hamamı sıcaklık orta mekan kubbesi ve geçişleri

Fotoğraf 26: Hüsrev Ağa Hamamı sekizgen göbek taşı

Fotoğraf 27: Hüsrev Ağa Hamamı halvet mekanı girişleri ve mukarnas kavsaralı niş

Fotoğraf 28: Hüsrev Ağa Hamamı restorasyon öncesi halvet girişleri

Fotoğraf 29: Hüsrev Ağa Hamamı Kuzey halvet kubbesi

Fotoğraf 30: Hüsrev Ağa Hamamı kurna uygulaması

Fotoğraf 31: Hüsrev Ağa Hamamı Güney halvet kubbe geçişleri

Fotoğraf 32: Hüsrev Ağa Hamamı su deposuna ait kontrol penceresi

Fotoğraf 33: Hüsrev Ağa Hamamı su deposu tonoz kemi

Fotoğraf 34: Hüsrev Ağa Hamamı Güney duvarda yer alan künk

Fotoğraf 35: Hüsrev Ağa Hamamı Doğu cephede yer alan külhan

Fotoğraf 36: Hüsrev Ağa Hamamı Kitabe

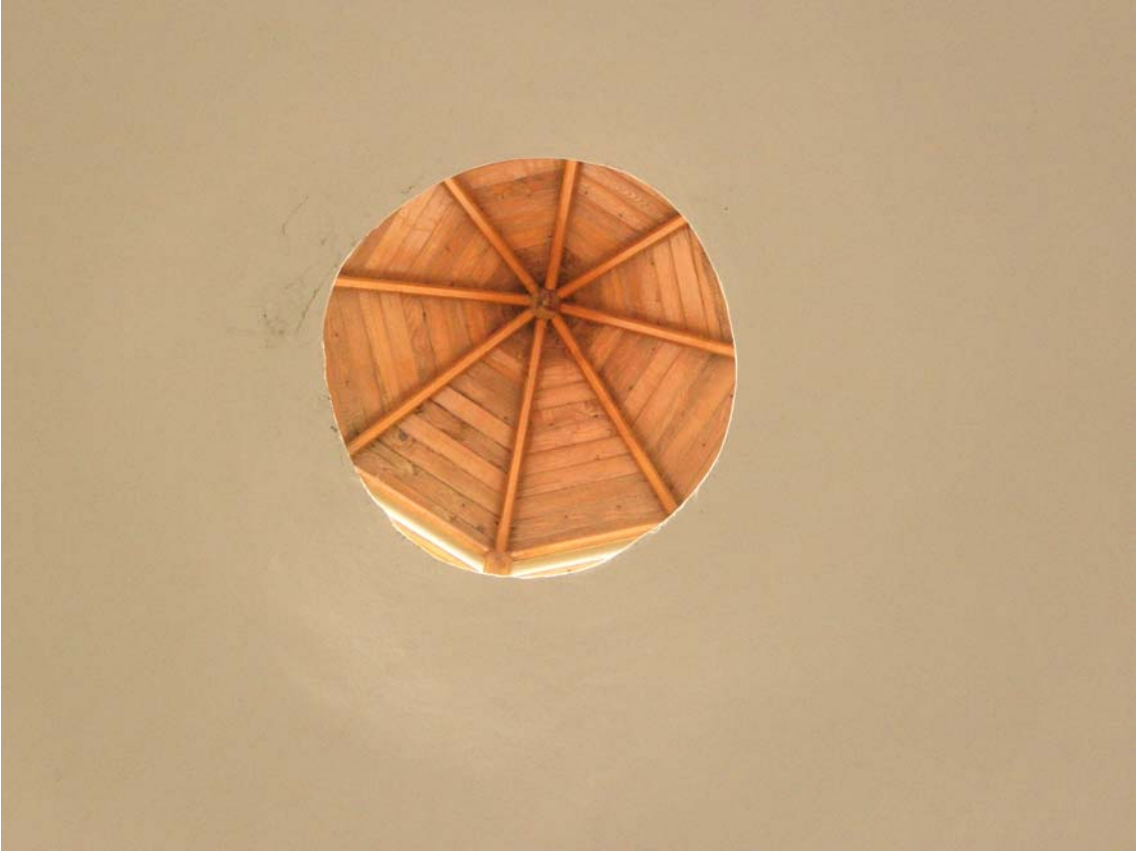
Fotoğraf 37/A: 1930'larda Çukur Hamam

Fotoğraf 201: Çukur Hamam Genel Görünümü

Fotoğraf 37: Çukur Hamam soyunmalıkta yer alan nişler

Fotoğraf 38: Çukur Hamam soyunmalık mekanı aydınlatma feneri

Fotoğraf 39: Çukur Hamam soyunmalık mekanı kubbe geçişleri

Fotoğraf 40: Çukur Hamam ılıklik mekanı kubbe geçişleri

Fotoğraf 41: Çukur Hamam ılıklik mekanında yer alan seki ve niş uygulaması

Fotoğraf 42: Çukur Hamam usturalık bölümü kubbe geçişleri

Fotoğraf 43: Çukur Hamam sıcaklık mekanı

Fotoğraf 44: Çukur Hamam kurna

Fotoğraf 45: Çukur Hamam giriş eyvanında bulunan seki

Fotoğraf 46: Çukur Hamam su deposu

Fotoğraf 47: Çukur Hamam Güney Cephe

Fotoğraf 48: Çukur Hamam Üst Örtü

Fotoğraf 49: Gülgün Hatun Hamamı kuzey cephe, külhan

Fotoğraf 50: Gülgün Hatun Hamamı soyunmalık girişi

Fotoğraf 51: Gülgün Hatun Hamamı aralık girişi

Fotoğraf 52: Gülgün Hatun Hamamı soyunmalık giriş, nişler ve seki

Fotoğraf 53: Gülgün Hatun Hamamı soyunmalık kuzey cephe ve nişler

Fotoğraf 54: Gülgün Hatun Hamamı soyunmalık genel görünümü

Fotoğraf 55: Gülgün Hatun Hamamı sıcaklık kubbeleri

Fotoğraf 56: Gülgün Hatun Hamamı sıcaklık, eyvan ve halvet girişleri

Fotoğraf 57: Gülgün Hatun Hamamı sıcaklık eyvanları

Fotoğraf 58 Gülgün Hatun Hamamı külhan

Fotoğraf 59: Gülgün Hatun Hamamı soyunmalık aydınlatma feneri

Fotoğraf 60: Gülgün Hatun Hamamı restorasyon öncesi genel görünüm (VGM Arşivi)

Fotoğraf 61: Gülgün Hatun Hamamı restorasyon öncesi kuzeybatı cephe (VGM Arşivi)

Fotoğraf 62: Gülgün Hatun Hamamı restorasyon öncesi kuzey cephe, küllhan

Fotoğraf 63: Gülgün Hatun Hamamı soyunmalık mekanı aydınlatma feneri ve üst rt

Fotoğraf 64: Gülgün Hatun Hamamı restorasyon sonrası kuzeybatı cephe

Fotoğraf 65: Gülgün Hatun Hamamı restorasyon öncesi genel görünüm (VGM Arşivi)

Fotoğraf 66: Gülgün Hatun Hamamı restorasyon sonrası genel görünüm

Fotoğraf 67: Dilşikar Hatun Hamamı Doğu cephe

Fotoğraf 68: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı doğu halvet kubbe geçişleri

Fotoğraf 69: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı soyunmalığında bulunan süs havuzu

Fotoğraf 70: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı, ılıklığa açılan kapı üzerinde bulunan kalemişi süsleme (VGM Arşivi)

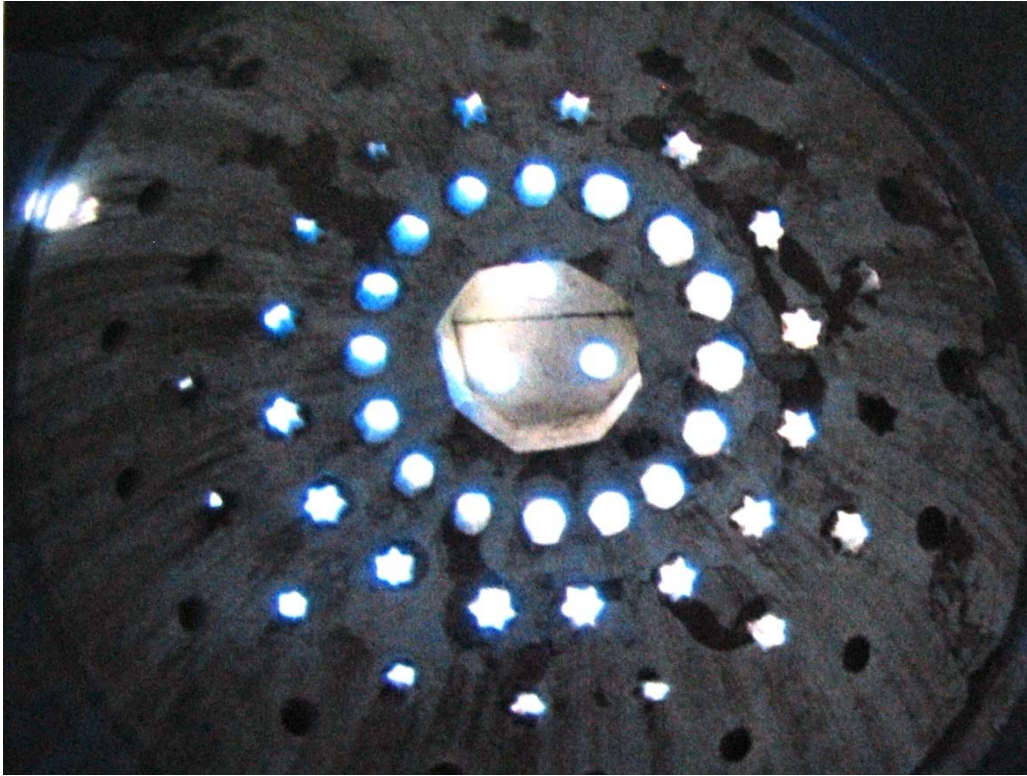
Fotoğraf 71: Erkekler kısmı, ılıklığa açılan kapı üzerinde bulunan kalemîşi süsleme

Fotoğraf 72: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı kemer içinde bulunan kalemîşi süsleme

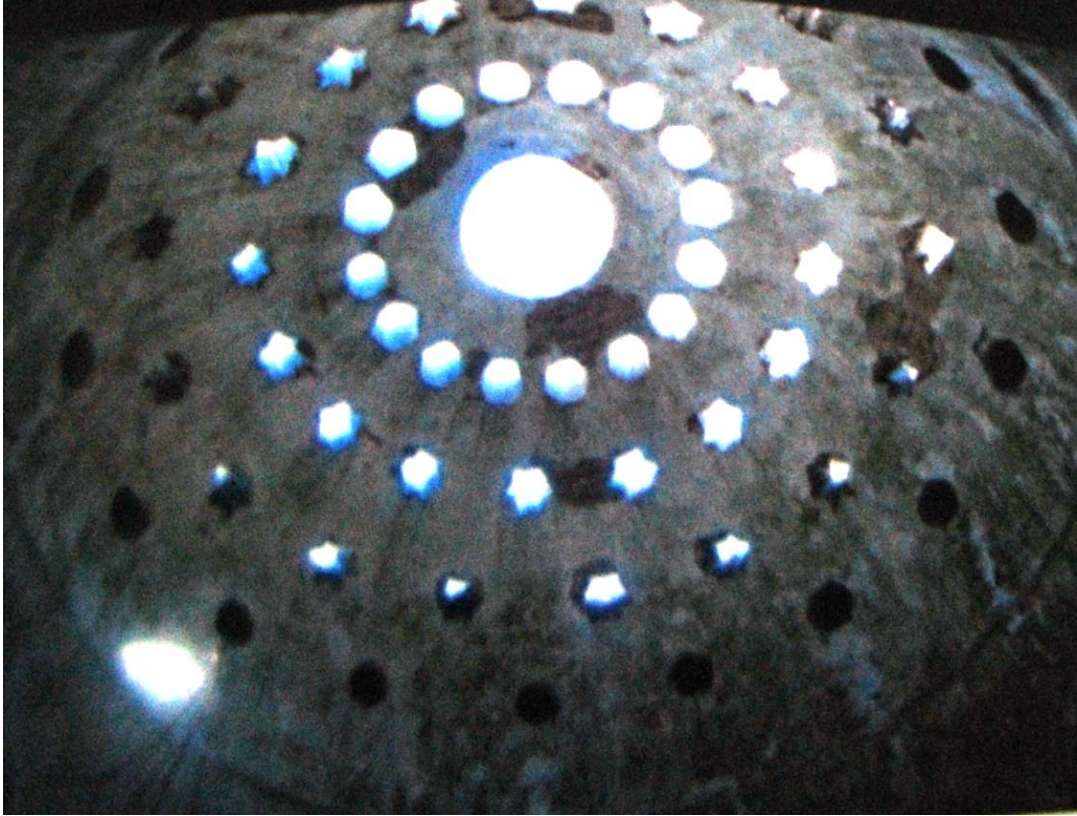
Fotoğraf 73: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı, kemer içinde bulunan kalemişi süsleme
(VGM Arşivi)

Fotoğraf 74: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı sıcaklık kubbesi

Fotoğraf 75: Dilşikar Hatun Hamamı kadınlar kısmı girişi

Fotoğraf 76: Dilşikar Hatun Hamamı kadınlar kısmı sıcaklık kubbesi

Fotoğraf 77: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı güneybatı halvette bulunan kontrol penceresi

Fotoğraf 78: Kurna

Fotoğraf 79: Dilşikar Hatun Hamamı küllhan

Fotoğraf 80: 1970'lerde Dilşikar Hatun Hamamı (VGM Arşivi)

Fotoğraf 81: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı halvet kubbesi

Fotoğraf 81-1: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı soyunmalığında bulunan seki ve nişler

Fotoğraf 82: Dilşikar Hatun Hamamı yağmıklı giriş

Fotoğraf 83: Dilşikar Hatun Hamamı soyunmalık kubbe geçişleri

Fotoğraf 84: Dilşikar Hatun Hamamı erkekler kısmı soyunmalık girişi

Fotoğraf 85: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Kuzey cephe

Fotoğraf 86: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Soyunmalık Girişi

Fotoğraf 87: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Ek Yapılar

Fotoğraf 88: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Kuzeydoğu Cephe

Fotoğraf 89: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Tadilat Öncesi Kuzeydoğu Cephe

Fotoğraf 90: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Tadilat Öncesi Güneyden Genel Görünüm

Fotoğraf 91: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Soyunmalık Mekanı

Fotoğraf 92: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Soyunmalık Aydınlatma Feneri Açıklığı

Fotoğraf 93: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Ss Havuzu

Fotoğraf 94: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Soyunma Kabinleri

Fotoğraf 95: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Ilıklık Girişi

Fotoğraf 96: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Ilıklık

Fotoğraf 97: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Ilıklık Üst Örü

Fotoğraf 98: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Tuvalet Girişİ

Fotoğraf 99: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Sonradan Eklenen Havuz

Fotoğraf 100: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Sonradan Saunaya Çevrilen Halvet Girişi

Fotoğraf 101: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Sıcaklık Kubbe Geçişleri ve Kemerler

Fotoğraf 102: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Sıcaklık Kuzeydoğu Eyvan

Fotoğraf 103: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Sıcaklık Kubbesi

Fotoğraf 104: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Sıcaklıkta Bulunan Bursa Tipi Kemer

Fotoğraf 105: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Göbek Taşı

Fotoğraf 106: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Sıcaklıkta Bulunan Seki ve Kurna

Fotoğraf 107: Alaca (Hamza Bey) Hamamı Sıcaklık Kubbe Geçişi

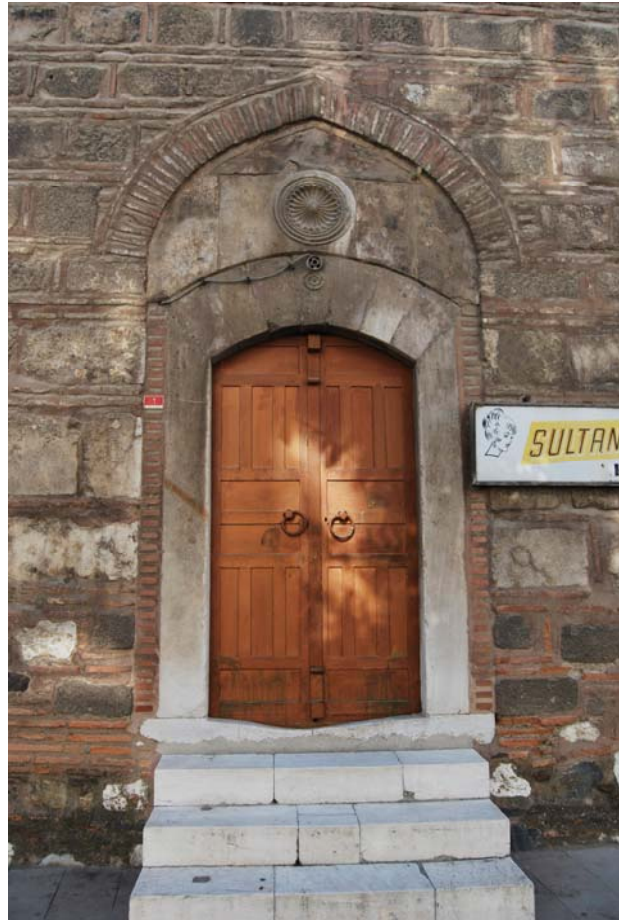
Fotoğraf 108: 1970'lerde Sultan Hamamı, Güney Cephe Genel Görünümü (VGM Arşivi)

Fotoğraf 109: Hafsa Sultan Hamamı Erkekler Kısmı Sıcaklığı (VGM Arşivi)

Fotoğraf 110: Hafsa Sultan Hamamı Doğu Cephe

Fotoğraf 111: Hafsa Sultan Hamamı Kadınlar Kısmı Girişi

Fotoğraf 112: Hafsa Sultan Hamamı Güney Cephe

Fotoğraf 113: Hafsa Sultan Hamamı Erkekler Kısmı Girişi

Fotoğraf 115: Hafsa Sultan Hamamı Kadınlar Kısmı Giriş Üzerinde Bulunan Süsleme

Fotoğraf 116: Hafsa Sultan Hamamı Güneybatı Cephe

Fotoğraf 117: Hafsa Sultan Hamamı Erkekler Kısmı Soyunmalığında Bulunan Süs Havuzu

Fotoğraf 118: Hafsa Sultan Hamamı Erkekler Kısmı Ilıklılığının Güneyinde Bulunan Sauna

Fotoğraf 119: Hafsa Sultan Hamamı Erkekler Kısmı Ilıklık Orta Mekan Kubbesi

Fotoğraf 120: Hafsa Sultan Hamamı Erkekler Kısmı Soyunmalık Mekanı Aydınlatma Feneri

Fotoğraf 121: Hafsa Sultan Hamamı Erkekler Kısmı Soyunmalık Kubbe Geçişleri ve Soyunma Kabinleri

Fotoğraf 122: Hafsa Sultan Hamamı Ilıklık Güney Mekanının Kubbe Geçişleri

Fotoğraf 123: Hafsa Sultan Hamamı Tuvalet Girişi

Fotoğraf 124: Hafsa Sultan Hamamı Erkekler Kısmı Ilıklık Girişi

Fotoğraf 125: Hafsa Sultan Hamamı Göbek Taşı

Fotoğraf 126: Hafsa Sultan Hamamı Kitabe

Fotoğraf 127: Hafsa Sultan Hamamı Sıcaklık Kubbe Geçişleri, Kurnalar, Eyvan

Fotoğraf 128: Hafsa Sultan Hamamı Erkekler Kısmı Sıcaklık Kubbe Geçişinde Bulunan Süsleme Kompozisyonu

Fotoğraf 129: Hafsa Sultan Hamamı Külhan

Fotoğraf 130: Karaköy Hamamı Güneybatı Halvette Bulunan Kontrol Penceresi

Fotoğraf 131: Karaköy Hamamı Kuzey Cephe

Fotoğraf 132: Karaköy Hamamı Revak Kubbeleri

Fotoğraf 133: Karaköy Hamamı Kuzeybatıdan Revak'a Açılan Giriş

Fotoğraf 134: Karaköy Hamamı Soyunmalık Girişi

Fotoğraf 135: Karaköy Hamamı Batı Cephe

Fotoğraf 136: Karaköy Hamamı Soyunmalık Pencereleeri

Fotoğraf 137: Karaköy Hamamı Kuzey Cephe Alınlığındaki Tuğla Süsleme

Fotoğraf 138: Karaköy (İvaz Paşa) Hamamı Genel Görünüm

Fotoğraf 139: Karaköy Hamamı Ilıkkık Girişı

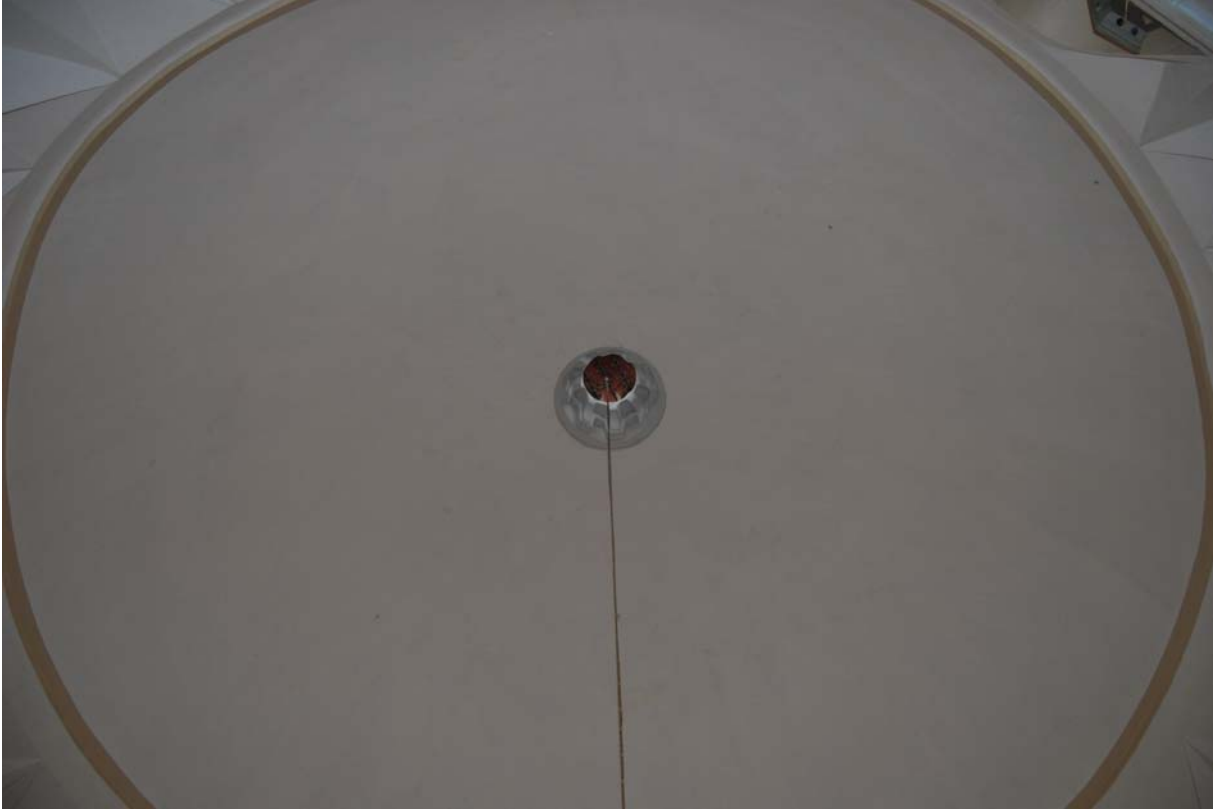
Fotoğraf 140: Karaköy Hamamı Soyunmalık Niş ve Pencereler

Fotoğraf 141: Karaköy Hamamı Soyunmalık Kubbe Geçişleri

Fotoğraf 142: Karaköy Hamamı Soyunmalıkta Bulunan Süs Havuzu

Fotoğraf 143: Karaköy Hamamı Soyunmalık Aydınlatma Feneri Açıklığı

Fotoğraf 144: Karaköy Hamamı Ilıklığın Doğusundaki Mekan

Fotoğraf 145: Karaköy Hamamı Sıcaklık Batı Eyvanı ve Halvet Girişi

Fotoğraf 146: Karaköy Hamamı Sıcaklık Güney Eyvanı ve Halvet Girişleri

Fotoğraf 147: Karaköy Hamamı Eyvan Üst Örtüsü

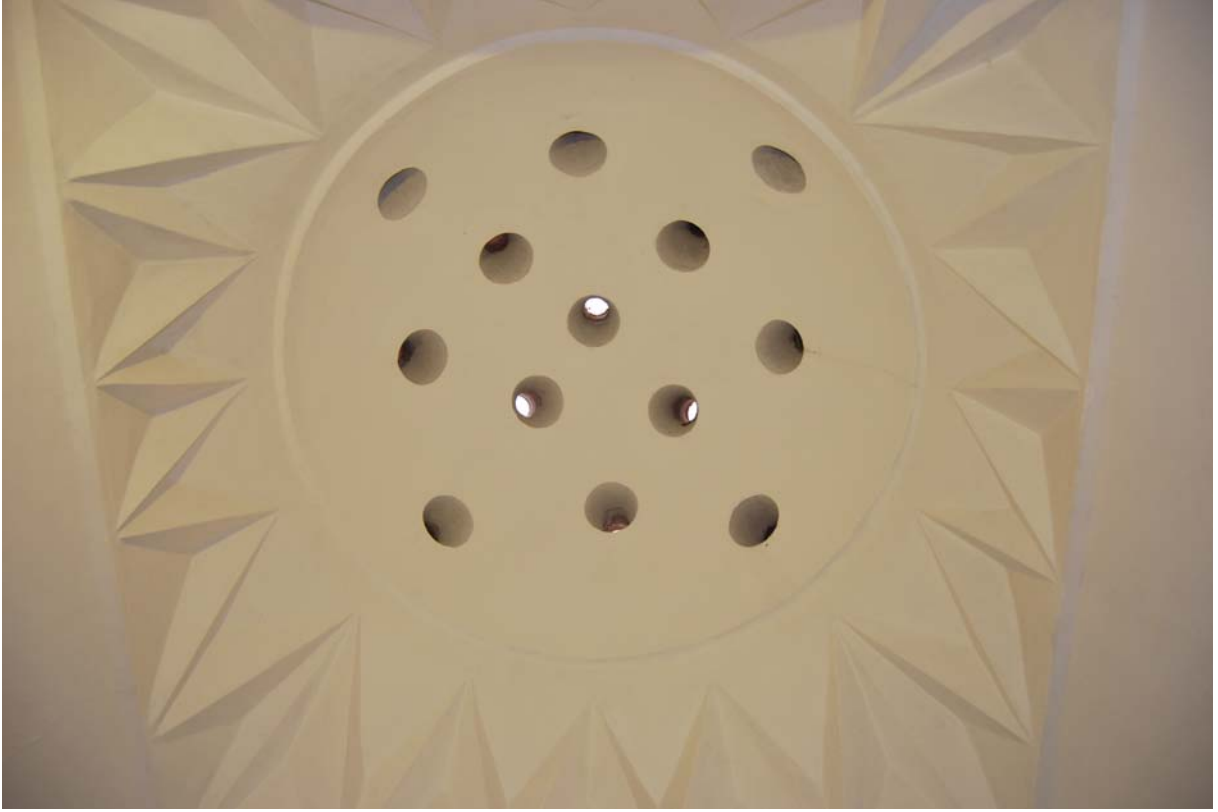
Fotoğraf 148: Karaköy Hamamı Kuzeybatı Halvet Girişi

Fotoğraf 149: Karaköy Hamamı Göbek Taşı

Fotoğraf 150: Karaköy Hamamı Sıcaklık Kubbe Geçişleri ve Dilimli Kemer Uygulaması

Fotoğraf 151: Karaköy Hamamı Güneydoğu Halvet Hücresi Kubbe Geçişi

Fotoğraf 152: Karaköy Hamamı Kurnalar

Fotoğraf 153: Kuzeybatı Halvette Bulunan Kurna Üzerindeki Süsleme Kuşığı

Fotoğraf 154: Karaköy Hamamı Su Deposu

Fotoğraf 155: Karaköy Hamamı Batı Cephe Duvar Örgüsü

Fotoğraf 156: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Genel Görünümü

Fotoğraf 157: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Kuzey Cephe

Fotoğraf 158: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Kadınlar Kısmı Soyunmalığı

Fotoğraf 159: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Kuzeybatı Cephe

Fotoğraf 160: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Erkekler Kısmı Soyunmalık Girişi

Fotoğraf 161: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Erkekler Kısmı Soyunmalığı

Fotoğraf 162: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Soyunmalık Kubbe Geçişleri

Fotoğraf 163: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Soyunmalığında Bulunan Süs Havuzu

Fotoğraf 164: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Ilıklık Girişi

Fotoğraf 165: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Tuvalet Girişi

Fotoğraf 166: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Tuvalet

Fotoğraf 167: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Tuvalet Mekanı Üst Örtü

Fotoğraf 168: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Ilıklık Güney Mekanı (Depo)

Fotoğraf 169: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Ilıklık Güney Mekan Kubbesi

Fotoğraf 170: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Göbek Taşı

Fotoğraf 171: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Sıcaklık Mekanı Yıkama Hücreleri

Fotoğraf 172: Cumhuriyet Hamamı, Sıcaklığın Güneyinde Bulunan Seki ve Kurnalar

Fotoğraf 173: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Güneybatı Halvet Girişi ve Niş Uygulaması

Fotoğraf 174: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı, Sonradan Havuza Çevrilen Güneydoğu Halvet

Fotoğraf 175: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Havuz

Fotoğraf 176: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Sıcaklık Kubbesi

Fotoğraf 177: Cumhuriyet (Yakut Ağa) Hamamı Sıcaklık Kubbe Geçişleri

Fotoğraf 178: Soyunma Kabinleri ve Girişin Batısında Bulunan Mekan

Fotoğraf 179: Nakkaş Hasan'ın Şema-İlname-i Al-i Osman Adlı Yazmadaki Minyatür

Fotoğraf 180: Kazı alanının güneybatıdan genel görünüşü.

Fotoğraf 181: Kazı alanının güneybatıdan genel görünüşü

Fotoğraf 182: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı Soyunmalık Mekanı

Fotoğraf 183: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı Su Deposu

Fotoğraf 184: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı Su Deposu Kuzeyden

Fotoğraf 185: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı Ilıklık Mekanı

Fotoğraf 186: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı Beton Dolgu

Fotoğraf 187: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı genel Görünüm

Fotoğraf 188: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı Aralık Tıraşlık ve Tuvalet Mekanı

Fotoğraf 189: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı Ilıklık ve Sıcaklığın Genel Görünümü

Fotoğraf 190: Manisa Saray (Yaralı Han) Hamamı Ilıklık Mekanı

Fotoğraf 191: Manisa Saray (Otopark) Hamamı Soyunmalığı

Fotoğraf 192: Manisa Saray (Otopark) Hamamı Soyunmalığı Sıcaklığı Cehennemlik Ayakları

Fotoğraf 193: Manisa Saray (Otopark) Hamamı Sıcaklığı Genel Görünüm

Fotoğraf 194: Manisa Saray (Otopark) Hamamı Külhanı

Fotoğraf 195: Manisa Saray (Otopark) Hamamı Kuzeybatı Cephe Duvar Örgüsü

Fotoğraf 196: Künk

Fotoğraf 197: Manisa Saray (Otopark) Hamamı Kuzey Cephede Bulunan Merdiven

Fotoğraf 198: Manisa Saray (Otopark) Hamamı Kuzeydoğu Genel görünüm

Fotoğraf 199: Manisa Saray (Otopark) Hamamı Tüteklik Kanalları

Fotoğraf 200: Manisa Saray (Otopark) Hamamı Güney Cephe Genel Görünüm